

ТЕМА II

НАУКОВЕ ПІЗНАННЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО РИНКУ

2.1. Методологія обґрунтування глобалізаційного розвитку агропродовольчого ринку

Для ефективного управління, передбачення та прогнозування ринкових змін необхідне чітке розуміння категорії “розвиток”, яка характеризує динамічні процеси функціонування ринку.

Генезис категорії “розвиток” починається з часів давньогрецької філософії. Перші уявлення про розвиток були відображені у працях Аристотеля, як визначав “розвиток як певний принцип, згідно з яким сутність явища є елементом, що є необхідним в системі цілого” [234, с. 62].

Слово “розвиток” походить від дієслів “розвивати”, “розвинути”, що є аналогом німецького “entwicklung”, що, у свою чергу, копіює латинське “evolutio” – еволюція (від *evolvere* – розгортання)” [286, с. 29]. В енциклопедії зазначається, що “розвиток – це процес, у результаті якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого” [628, с. 827]. Також в енциклопедичних узагальненнях зазначається, що “розвиток – необоротна, спрямована, закономірна зміна матеріальних і ідеальних об’єктів, тільки одночасна наявність всіх трьох зазначених властивостей виділяє процеси розвитку серед інших змін: оборотність змін характеризує процеси функціонування (циклічне відтворення постійної схеми функцій); відсутність закономірності характерно для випадкових процесів катастрофічного типу; при відсутності спрямованості зміни не можуть накопичуватися, і тому процес втрачає характерної для розвитку єдиної, внутрішньої взаємозалежної лінії; у результаті розвитку виникає новий якісний стан об’єкта, що виступає

як зміна його складу або структури (тобто виникнення, трансформації або зникнення його елементів і зв'язків), здатність до розвитку становить одну із загальних властивостей матерії й свідомості” [692, с. 561].

Таке явище, як розвиток, науковці детально досліджують в різних аспектах господарювання, а також становлення соціуму. Історичні основи наукових досліджень категорії “розвиток” можна простежити у працях Г. Гегеля, який визначав розвиток як “характеристику діяльності світового духу, його надрухи в царині чистої думки у висхідному ряду чимраз конкретніших категорій” [76]. Науковець сформулював закон переходу кількісних змін в якісні і визначив, що основою його виникнення є боротьба і подолання протилежностей [76]. Класиками теорії розвитку можна вважати О. Канта [204], Г. Спенсера [638], Р. Карнапа [172], К. Поппера [356]. Їхні дослідження ґрунтувались на діалектичному підході до суспільних явищ, вони вважали, що розвиток здійснюється по висхідному принципу на основі історичного досвіду за рахунок соціально-господарської діяльності народу. Поняття розвитку займає чільне місце у капіталістичній теорії, де “розвиток розуміється як універсальна властивість матерії, як достовірно загальний принцип, слугує також (у формі історизму) основою пояснення історії суспільства і пізнання. Причина історичного розвитку лежить не в сфері духу, держави, права, моралі, а в сфері реальної практичної життєдіяльності людей. Принципова відмінність і в той же час, органічна єдність двох основних типів розвитку суспільства - еволюція і революція” [254, с. 264]. Класичні науково-концептуальні основи категорії “розвиток” доцільно узагальнити у табл. 2.1.

Історико-концептуальні основи категорії “розвиток”

Автор	Сутність концепції
П. Сорокін [635]	Сутність розвитку формується на основі системно-процесуального підходу
П. Бурдье [51]	Розвиток є результатом взаємодії соціокультурних векторів
В. Соловйов [634, с. 51]	Розвиток проходить кілька глобальних фаз: єдності (синкретичності) – відокремлення (свободи) – норми–ідеального стану.
Р. М. Нуреев [307, с. 132]	Розвиток – особливий вид змін, який відрізняється якісними перетвореннями, що призводять до виникнення нового
У.У. Ростоу [794, с.18, 20]	Теорія розвитку є частиною кейнсіанської парадигми самопідтримуючого росту. При цьому розвиток розглядається як ріст високих темпів.
П. Розенштейн-Родан [793]	Розвиток розглядається в теорії “великого поштовху” і пов’язується з глибокими структурними змінами, що охоплювали основні галузі народного господарства
Х. Ченері, М. Бруно, А. Страут [747]	Розвиток – це витіснення зовнішніх джерел фінансування внутрішніми, як заміна імпортованих товарів вітчизняними, як створення посилок для подолання зовнішньої фінансової залежності (модель економічного росту з двома дефіцитами)
У. Люес, Г. Мюрдаль та Р. Солоу [287].	Розвиток розглядається в контексті неокласичної економічної моделі. При цьому вважається, що основою зростання є швидкий розвиток промисловості, а загальне зростання досягається в результаті взаємодії промислового та сільськогосподарського секторів економіки.

Сутність категорії “розвиток” підлягала постійному переосмисленню під впливом зміни філософії буття, загальнонаукових концепцій, політичних процесів, соціокультурних та економічних тенденцій тощо. Як зазначає К.Л. Тужик “у 50–60-ті роки ХХ століття переважали наукові і соціально-політичні концепції і доктрини, відповідно яких процес розвитку визначався як сукупність стадій економічного росту, через які повинна пройти будь-яка країна, перевага віддавалась кількісним критеріям економічного розвитку, які асоціювалися з високими загальними темпами економічного росту [673, с. 31]. Продовжуючи дослідження еволюції економіки в глобальному масштабі, науковець зазначає, що “у 70-ті роки ХХ століття енергетична, а після, і економічна кризи виявили слабкість та,

в деяких випадках, неможливість виміру господарського росту за допомогою лише кількісних підходів та критеріїв, у зв'язку з цим в західній економічній науці значна увага почала приділятися структурним змінам, які повинні були б забезпечувати самопідтримуючий ріст, у 80-ті роки під значним впливом кризових явищ у світовому господарстві, передові позиції зайняла неокласична концепція, основний акцент у якій ставився на необхідності вільного ринку, ліберизації економіки, її зовнішній відкритості та приватизації, що вплинуло на змістовне розуміння наукової категорії “розвиток” [673, с. 31].

Таким чином, у сучасний період категорія “розвиток” вживається в різних сферах: економічній, політичній, історичній, гуманітарній, медичній, біологічній, соціальній, педагогічній; стосовно різних об'єктів: розвиток людини, економіки, науки, ринку, техніки, країни, регіону; в різних масштабах: просторовий, локальний, розвиток підприємства тощо. З огляду на широту значень даної категорії в сучасній літературі можна простежити різні підходи до її трактування.

У загальному розумінні категорію “розвиток” визначають таким чином: “поглиблення складу чогось, внесення в нього чогось нового, раніше не відомого” [621 с. 467]; “процес зміни структур суспільства пов'язаний з економічним зростом, що охоплює економічні та соціальні структури” [32, с. 572]; “незворотна, спрямована закономірна зміна матеріальних (організм, екосистема, підприємство) та ідеальних (мова, культура, релігія) об'єктів” [626, с. 20]; “безперервний процес різних форм взаємодій, тобто вплив зовнішнього середовища на систему та системи на зовнішнє середовище” [29, с. 17]; “закономірна, спрямована якісна зміна матеріальних і ідеальних об'єктів” [691, с. 379]; “незворотні, спрямовані, закономірні зміни матерії та свідомості” [625, с. 174]; “вищий тип руху, зміни матерії і свідомості; перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до

нового” [145, с. 34]; “являє собою не всяку зміну в структурі об’єкта, а тільки якісну зміну, зв’язану з перетвореннями у внутрішній будівлі об’єкта, у його структурі, що представляє собою сукупність функціонально зв’язаних між собою елементів, зв’язків і залежностей” [690, с. 453]; “перехід від одного якісного стану до іншого” [261, с. 419]; “це в першу чергу зміна, рух” [163, с.120].

Узагальнюючи зазначені підходи до трактування категорії “розвиток”, варто зазначити, що спільними для даних концепцій є такі аспекти: по-перше, розвиток однозначно можна трактувати як зміну стану об’єкта, при цьому дану категорію доцільно вживати лише відносно об’єкта вивчення, на який спрямовується його вектор, а не самостійно; по-друге, розвиток – це рух, результатом якого є безповоротні перетворення. Ми погоджуємось із зазначеними концептуальними положеннями, однак, вважаємо, що деякі авторські твердження є дискусійними та недостатньо обґрунтованими.

У науковому світі виникає полеміка щодо ототожнення таких категорій і понять: “розвиток”, “ріст”, “зростання”, “рух,” “прогрес”, “регрес”, “еволюція”, “відтворення”, “трансформація”. Привертають увагу узагальнення З.В. Герасимчука [80, с. 5], І.В. Крив’язка [218, с. 18-19], які розглядають спільні та відмінні риси між даними категоріями і поняттями і вважають дані поняття синонімами. На нашу думку, ці поняття і категорії близькі за значенням, часто їх ототожнюють між собою, однак, на нашу думку, між ними існує суттєва різниця. Ріст – це збільшення кількісних показників, зростання – це позитивна зміна (покращення) якісних показників. Прогрес – це складніше поняття, яке, з одного боку, можна розглядати як фактор розвитку, а з іншого, – як його результат. Так само ріст і зростання – це елементи розвитку, крім того, вони можуть бути і його результатом, причому їх доцільно розглядати як в сукупності, так і розділено.

Характеристика полярних підходів щодо трактування категорії “розвиток”

Розвиток – це лише позитивний рух	Розвиток – це як позитивний, так і негативний рух
<p>- розвиток – це процес, в наслідок якого відбувається зміна якості чого- небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого [63, с.538];</p> <p>- розвиток – це просування від простого до більш складного та ефективного [138, с. 42];</p> <p>- розвиток – рух уперед, формування нових рис, становлення нових структурних характеристик об’єкта, його еволюцію, поліпшення, удосконалювання, прогрес, а також ріст і розширення [75, с. 11];</p> <p>- розвиток – процес закономірної зміни, переходу з одного стану в інший, більш досконалий; перехід від старого якісного стану до нового, від простого до складного, від нижчого до вищого [310, с. 643];</p> <p>- розвиток – процес кількісно-якісних змін в системі, ускладнення структури і складу, в результаті чого підвищує її протидію дестабілізаційному впливу зовнішнього середовища і ефективність функціонування [352, с. 62].</p>	<p>- розвиток – філософська категорія, що виражає процес руху, зміну цілісних систем. До найбільш характерних рис даного процесу відносяться: виникнення якісне нового об’єкта, спрямованість, необоротність, закономірність, єдність кількісних і якісних змін, взаємозв’язок прогресу і регресу, суперечливість, спіралевидність форми (циклічність), розгортання в часі [629, с. 65];</p> <p>- розвиток виникає в результаті протиріч, боротьби нового і старого, боротьби “суперечливих, взаємовиключних, протилежних тенденцій”, властивим об’єктам “природи”, їхнього подолання, перетворення в нові протиріччя. “Розвиток є “боротьба” протилежностей” [690, с.454];</p> <p>- розвиток – система протиріч, система якісно різних етапів, щаблів, система оборотних і необоротних процесів, система поступального росту й внутрішньої цілісності розвитку [216, с. 234];</p> <p>- розвиток – сукупність змін, що ведуть до появи нової якості і зміцнення життєвості системи, її здатність чинити опір руйнівним силам зовнішнього середовища [208, с. 296];</p> <p>- розвиток – це об’єктивний багатовимірний (через революційні чи еволюційні перетворення) процес змін, який характеризується цілеспрямованістю, незворотністю, структурними та функціональними зрушеннями в певній соціально-економічній системі, що призводить до покращення, погіршення чи врівноваження, гармонізації її якісного та кількісного стану [218, с. 18].</p>

Джерело: узагальнено автором

Рух – це динамічний процес зміни стану, який може здійснюватись в різних напрямках, при цьому зміни в об’єкті можуть взагалі не відбуватися; рух є невід’ємним елементом розвитку, оскільки у будь якому випадку розвиток є динамікою. Зміна – це перетворення об’єкту, зокрема його стану, виду, структури, властивостей, заміна

одного елемента на інший, декомпонування; зміна не обов'язково означає рух, а може здійснюватись у статичному об'єкті. Будь який розвиток включає в себе трансформацію – процес зміни структури, пристосування об'єкта до нових умов (рух і зростання однозначно провокують трансформацію, оскільки структура при цьому змінюється).

Регрес і деградація – це результат розвитку, який виник унаслідок деструктивного впливу чинників, і є етапами фази занепаду соціально-економічного циклу. Важливими детермінантами розвитку є відтворення і відновлення, які є невід'ємними елементами функціонування системи, однак не завжди передбачають розвиток. Відтворення – постійно повторюваний процес повернення до початкового стану об'єкта за допомогою зовнішніх дій (втручання), може бути простим (відтворення до початкового стану), розширеним (відтворення, у результаті якого відбувається збільшення кількісних та (або) покращення якісних характеристик) та звуженим (відтворення, у результаті якого відбувається зменшення кількісних та (або) погіршення якісних характеристик). Відновлення – це природний процес повернення до попереднього стану.

Розглядаючи сутність розвитку, доцільно розглянути його види. Питання класифікації видів розвитку широко досліджене у сучасних працях. Зокрема, Капліна А.С. [171], Федорченко В.К., Лук'янова Л.Г., Мініч І.М. [687] досліджують такі види розвитку: “екстенсивний, інтенсивний, екзогенний, індивідуальний” [171], [687]. Афанасьєв І.В. пропонує розглядати розвиток “за напрямками (кількісний, структурний, якісний)” [13]. Забродська Л.Д. пропонує такі види розвитку, як “ринковий, організаційний, діловий” [138]. Деева К.А. виділяє дві групи видів розвитку: “перша група – антикризовий, сталий, екологічний, економічний; друга група – розвиток продукту, розвиток технологій, розвиток персоналу, екстенсивний розвиток, інтенсивний

розвиток, розвиток ринку” [112]. Науково обґрунтованим є підхід І.В. Міняйленко, яка детально досліджує прояви просторового розвитку і виділяє такі його види: “економічний, інноваційний, соціальний, екологічний” [276].

Доцільно звернути увагу на точку зору Ю.С. Погорелова [345, 346], який запропонував поділяти розвиток за характером змін на екстенсивний та інтенсивний, при цьому автор ототожнює їх відповідно з еволюційним і трансформаційним. У той же час, І.В. Богатирьов [43] і Л.М. Шимановська-Діанич [719] ідентифікують еволюційний розвиток із рівномірним, а революційний з нерівномірним і виділяють їх в межах ознаки динаміка (швидкість) змін, а за характером змін науковці пропонують розглядати спрямований, циклічний і спіральний види розвитку. Шимановська-Діанич Л.М. екстенсивний (кількісний) та інтенсивний (якісний) розглядає за рівнем ресурсного забезпечення.

Тобто в межах перелічених ознак присутня наукова полеміка. На нашу думку, ознака “характер змін” є досить узагальненою, її доцільно вживати для поділу розвитку на еволюційний та революційний, оскільки саме такі види змін дали поштовх до формування “теорій розвитку”. Еволюційний розвиток передбачає поступові зміни, революційний – стрибкоподібні. Ототожнення еволюційного розвитку з екстенсивним є недоцільним, оскільки еволюція може передбачати зміну як кількісних, так і якісних параметрів. Екстенсивний та інтенсивний види розвитку доцільно розглядати за такою ознакою, як фактор змін. Говорити про трансформаційний розвиток не доцільно, оскільки трансформація (перебудова структури) – це складова будь-якого розвитку, а не його вид.

Вважаємо за необхідне удосконалити класифікацію за ознакою “об’єкт розвитку”, на нашу думку, в її межах варто виділити такі види розвитку: організаційний, зокрема розвиток підприємства, розвиток

ринку, регіональний розвиток, розвиток продукту, розвиток соціуму, держави. Поділ розвитку за джерелом на екзогенний та ендогенний доцільно розглядати за такою ознакою, як середовище впливу. Більш вдалою, на нашу думку, є класифікаційна ознака, запропонована Богатирьовим І.В. за типом тренда – лінійний і нелінійний, ніж за формою (Погорєлов Ю.С.) – прямолінійний, драбинно-поступальний, ламаний, хвилеподібний, спіралеподібний. Оскільки згідно наших концептуальних підходів, розвиток – це лише висхідний рух, тому вищеперелічені види не відповідають даній концепції, так як передбачають рух назад. Ця ознака більше властива для характеристики соціально-економічного циклу. Доцільно виключити із загальної класифікації ознаки “якість змін” (прогресивний, регресивний), а також “кількісна характеристика” (прогресія, дегресія, пульсація, незмінність), оскільки вони передбачають негативний вектор.

Потребують детального розгляду такі ознаки, як представлення суб’єкту (проектований, непроектований) та виділення вектору розвитку (векторний, квазі-хаотичний). Ми вважаємо, що будь-який розвиток має вектор, який направлений від початкової точки до наступної, тому стверджувати про існування розвитку без вектору не доцільно. Досить схожі ознаки можна простежити у І.В. Богатирьова (рівень невизначеності процесів: прогнозований (достовірний), випадковий; можливості управління змінами: керований, спонтанний). Ці ознаки можна об’єднати в одну. При цьому: ознаку “представлення суб’єкту” можна назвати “залежно від ролі суб’єкту”, в її складі доцільно виділити такі види розвитку, як проектований (програмно-цільовий, прогнозований, керований) та непроектований (квазі-хаотичний, спонтанний, непрогнозований). Класифікувати розвиток за ознакою невизначеності процесів не доцільно, оскільки невизначеність – це чинник, який впливає на процес розвитку. Ознака “від мети змін”

(простий, розширений) стосується не розвитку, а відтворення, що може бути лише елементом розвитку. У той же час, за метою пропонуємо розглядати такі види розвитку: антикризовий, сталий, реструктуризаційний, наступальний.

Ми цілком погоджуємось із доцільністю виділення розвитку за ознакою “від складності змін” (елементний, інтегральний, системний) і вважаємо за доцільне доповнити її такими видами розвитку, як просторовий та глобальний.

Шимановська-Діанич Л.М. виділяє таку ознаку, як потенціал розвитку (виробничий, маркетинговий, трудовий, фінансовий, управлінський, інноваційний, інформаційний, інтелектуальний, організаційний, технологічний, креативний), таку ж ознаку пропонує і Л.С. Запасна (комунікаційний, інноваційний, маркетинговий, фінансовий, управлінський, виробничий, трудовий, мотиваційний). На нашу думку, доречніше дану ознаку назвати “за функціональною сферою”, оскільки саме всі перелічені види розвитку залежать від функцій, що виконує об’єкт. Також вважаємо за доцільне уточнити класифікаційну ознаку терміном розвитку, пропоновану Л.М. Шимановською- Діанич: ретроспективний, поточний, перспективний. Даний підхід суперечить нашій концепції висхідного розвитку, проте виділення такої ознаки є доцільним. Ми вважаємо за необхідне її удосконалити таким чином: за тривалістю (довгостроковий (тривалий), середньостроковий, короткостроковий). Схожу ознаку пропонує Ткач К.І.: за темпом (повільний, помірний, швидкий). Не дивлячись на семантичну схожість, дані ознаки мають різне значення. Отже, можемо запропонувати авторський підхід щодо класифікації видів розвитку (табл. 2.4).

Згідно даної класифікаційної системи можна зробити висновок про багатогранну сутність розвитку. Будь-який розвиток є поєднанням нижче наведених видів, оскільки дані класифікаційні ознаки

характеризують різні сторони і сфери розвитку.

Таблиця 2.4

Класифікація видів розвитку (авторський підхід)

Класифікаційні ознаки	Види розвитку
За характером змін	- еволюційний; - революційний.
За фактором змін	- екстенсивний; - інтенсивний.
За об'єктом	- організаційний, зокрема розвиток підприємства, - розвиток ринку, - регіональний розвиток, - розвиток продукту, - розвиток соціуму, - держави.
За середовищем впливу	- екзогенний; - ендегенний.
За типом тренда	- лінійний; - нелінійний.
Залежно від ролі суб'єкту	- проєктований (програмно-цільовий, прогнозований, керований); - непроєктований (квазі-хаотичний, спонтанний, непрогнозований).
За метою	- антикризовий; - сталий; - реструктуризаційний; - наступальний.
Залежно від складності змін	- елементний; - інтегральний; - системний; - просторовий; - глобальний.
За функціональною сферою	- виробничий; - інноваційний; - маркетинговий; - інтелектуальний; - персоналу; - організаційний; - мотиваційний; - технологічний; - економічний; - комунікаційний; - фінансовий; - екологічний; - інвестиційний; - інформаційний; - управлінський; - креативний.
За комплексністю змін	- однопроєктний; - односферний; - багатосферний; - холічний.
Залежно від корпоративної стратегії	- адаптивний; - реактивний; - випереджаючий.

Результати і темпи розвитку залежать від його потенціалу, який характеризує сукупність властивостей об'єкта приймати зміни та перетворювати їх на позитивні ефекти, а також ступінь докорінності та частота змін. У сучасних умовах розвиток відбувається у досить швидких темпах, що пов'язано із прискоренням усіх процесів функціонування соціуму, ринку та інших систем. Динамічність розвитку та його багатогранність зумовлені багато в чому впливом глобалізації на стан соціально-економічних систем та їх взаємозв'язки.

Глобалізаційні підходи до трактування розвитку можна

простежити у цивілізаційній теорії А. Тойнбі і О. Шпенглера [665, 723]. У працях О. Шпенглера розвиток розглядається в контексті еволюції цивілізацій. Науковець вважав, що “до вивчення історії не можна підходити з позицій строгого наукового аналізу; в історії головне – уловити унікальність, а в цьому інтелект неспроможний – потрібна інтуїція; зрозуміти, оцінити культуру можна тільки зсередини, відчувши її, у житті культури є два етапи: етап підняття культури – органічна еволюція; етап занепаду культури – цивілізація – механічний тип еволюції (окостеніння творчих початків; омасовлення життя (символ омасовлення – міста); глобалізація (принцип простору перемагає принцип часу, звідси неминучі світові війни), бездуховність життя (перехід від творчості до спорту, від літератури – до вар’єте, від героїв – до інженерів, заміна поезії механікою)” [98, с. 372; 723].

Тойнбі А. вважав, що “логіку розвитку можна осягнути тільки стосовно окремих цивілізацій, одиниця вивчення історії – окремо взяте суспільство, яке ділиться на два типи: перший тип – “примітивне”; другий тип – “цивілізаційне”, розвиток суспільства здійснюється через “мімесис” – наслідування; перший тип

– це суспільства, які дозволяють старим, минулому, опиратися на традиції і авторитет предків; другий тип наслідує своїм героям, лідерам, творчим особистостям” [98, с. 372; 665]. Тойнбі А. вважає, що “людина досягає цивілізації не внаслідок біологічного дарування (спадковості) або сприятливих умов географічного оточення, а у відповідь на виклик в ситуації особливих труднощів, що надихає його на безпрецедентне дотепер зусилля, таким чином, внутрішній механізм історії, по А. Тойнбі, можна представити: виклик відповідь, “виклики”, на його думку, діляться на три види: несприятливі погоди і умови (наприклад, болота в дельті Ніла – виклик для древніх єгиптян, ліси і морози – для росіян); напад іноземців; гниття попередніх цивілізацій (наприклад, падіння елліноримської цивілізації зумовило

розвиток Візантійської і Європейської культур) [98, с. 372; 665].

Аналізуючи дані глобалізаційні теорії, можна простежити протиріччя в розумінні сутності категорії “розвиток” з точки зору глобалізаційного підходу: з одного боку, глобалізація насамперед передбачає стирання кордонів, максимальне зближення та уподібнення систем, у той же час, основою розвитку є збереження цілісності системи та об’єкта розвитку. Таким чином, розвиток з урахуванням глобалізаційного підходу (глобалізаційний розвиток) можна визначити як безповоротний, ціленаправлений, закономірний процес інтеграції об’єкта у глобальне середовище, що передбачає зміну стану, рух вперед за межами оболонки об’єкта у всіх його сферах, поштовхом до чого є синергічний ефект взаємодії всіх елементів системи (об’єкта розвитку) під дією прогресивних чинників, розширеного відтворення та відновлення, і включає в себе ріст, зростання і трансформацію структуроутворювальних елементів об’єкта за умови збереження цілісності базових складових системи.

Особливості розвитку визначаються його об’єктом. Агропродовольчий ринок може розвиватися в одному або кількох пріоритетних векторах залежно від мети, передумов та чинників, що впливають на даний процес. Зокрема, агропродовольчий ринок може розвиватись в напрямку покращення економічних результатів господарської діяльності як окремих суб’єктів ринку, так і ринкової системи в цілому. Також розвиток даного сегменту ринку може бути направлений на поліпшення соціальних результатів, зокрема формування продовольчої безпеки, зростання культури споживання продуктів харчування, створення нових робочих місць, розвиток соціально-економічної інфраструктури. Важливим вектором сучасного розвитку агропродовольчого ринку є інноваційний розвиток. Інноваційний розвиток агропродовольчого ринку можна визначити як позитивну зміну існуючого стану суб’єктів та ринкової системи в цілому на основі

активізації інноваційного процесу на різних етапах створення агропродовольчої продукції.

Тобто, говорити про інноваційний розвиток агропродовольчого ринку можна за умови створення нового продукту (нових сортів рослин, порід тварин, а також продуктів переробки продукції рослинництва і тваринництва), виникнення та використання інноваційних технологій виробництва продукції, організації виробничого процесу та системи продажів. У сучасних умовах все більшого значення набуває природно-екологічна складова розвитку агропродовольчого ринку, тобто його вектор може бути направлений на зменшення негативного впливу на екологію, збереження природних ресурсів та їх розширене відтворення у процесі здійснення господарської діяльності в аграрній сфері. В умовах глобалізації економіки найбільш бажаним виступає вектор сталого розвитку агропродовольчого ринку, який поєднує всі вище перелічені вектори і забезпечує збалансований соціально-економічний та екологічний розвиток на інноваційній основі.

Передумовами, тобто поштовхом, до розвитку агропродовольчого ринку насамперед можуть виступати процеси глобалізації економіки і виклики, що супроводжують інтеграцію національних ринків у глобальне середовище. Зміна курсу національної економіки та політики відображається на станові ринкових систем, таким чином, агропродовольчий ринок пристосовується, до динаміки загальної економічної системи, у якій він функціонує, а отже і розвивається. Згідно теорії соціально-економічних циклів розвиток – це фаза, якій передуює криза, тому негативні тенденції, які носять системний і тривалий характер, у подальшому зумовлюють поштовх діяльності суб'єктів ринку, виникнення інноваційних технологій, і як наслідок, вихід на новий кращий етап функціонування.

Поштовхом до розвитку агропродовольчого ринку може стати зміна природно-кліматичних умов, що є особливо актуальним в умовах

збільшення антропогенного навантаження та посилення глобальних екологічних проблем. В умовах кліматичних змін виникає необхідність винайдення нових сортів рослин та порід тварин, вичерпування природних копалин, зокрема енергетичних ресурсів, зумовлює появу альтернативної енергетики. Таким чином, відбувається розвиток агропродовольчого ринку з метою пристосування до нових природно-кліматичних змін.

За умови ефективної стратегії, яка застосовується суб'єктами агропродовольчого ринку, після стадії стабілізації не обов'язкове настання стадії спаду. Акумуляція ресурсів, отримання надлишкових прибутків, ефективне поєднання управлінських механізмів зумовлюють виникнення синергічного ефекту, що є основною передумовою подальшого розвитку.

Розвиток агропродовольчого ринку може охоплювати різні масштаби. Зокрема, розвиватися можуть лише окремі елементи ринкової системи, наприклад, переробні підприємства, об'єкти інфраструктури, сільськогосподарські підприємства, такий розвиток доцільно вважати поелементним. Також розвиток агропродовольчого ринку можна розглядати як просторовий. Сутність його полягає в охопленні певної території та суб'єктів, які знаходяться на цій території, позитивними змінами і трансформацією, у результаті чого можливе виникнення нових суб'єктів і об'єктів та зникнення старих. Найбільш масштабним є системний розвиток, який охоплює всі елементи ринку та їх взаємозв'язки. Саме такий розвиток характеризується значними змінами і може зумовити перерозподіл сфер впливу в глобальному масштабі. Розвиток агропродовольчого ринку здійснюється під дією сукупності методів та важелів, основні з яких визначаються системою державного регулювання економіки, впливом міжнародних компонентів регулювання, а також природно-кліматичних умов. При цьому, головним поштовхом до розвитку виступає внутрішній потенціал ринкової системи,

зокрема, наявність ресурсів, їх комбінація та взаємозв'язки, динамічність та готовність до трансформації, передумови виникнення синергії.

У результаті розвитку може бути отриманий результат, що стосується ефективності (економічної, соціальної, екологічної, технологічної). Агропродовольчий ринок здійснює значний вплив на екосистему, тому в результаті його розвитку можливі зміни в екосистемі, причому як в кращу, так і в гіршу сторону. Також, у процесі та в результаті розвитку відбувається перерозподіл функцій, сфер управління, важелів впливу, змінюються суб'єктно-об'єктні відносини, формується нова управлінська ієрархія. Синергія розвитку агропродовольчого ринку проявляється в побудові нових інтегрованих систем, зокрема, відбувається входження національного ринку в глобальне середовище. Таким чином, розвиток агропродовольчого ринку – це динамічний процес, який володіє всіма рисами, характерними для розвитку будь-яких еколого-соціально-економічних систем і який в умовах глобалізації відбувається безперервно, що проявляється у виникненні нових галузей, появою нових технологій, підвищенням ефективності господарських процесів, виникненням нових партнерських зв'язків. Для досягнення позитивних результатів розвитку необхідне поєднання сукупності методів та важелів зовнішнього та внутрішнього впливу, при цьому виникає синергічний ефект, що є поштовхом до формування нових систем.

2.2. Діагностика процесів і тенденцій глобалізаційного розвитку агропродовольчого ринку: нормативно-правові засади та методи оцінювання

Агропродовольчий ринок, як і будь-яка складова національної економічної системи, має низку зовнішніх і внутрішніх методів та важелів, які в сукупності складають механізм регулювання відносин між суб'єктами господарювання. Одним із таких регуляторів виступає

економіко-правовий важіль. Правове поле є фундаментальною основою виробничо-комерційної діяльності суб'єктів господарювання. Оптимальне економіко-правове регулювання сприяє встановленню міцних як внутрішніх, так і зовнішніх міжгосподарських зв'язків в межах ринкової системи; налагодженню ефективного взаємодоповнення окремих ланок регулювання: економічної, управлінської, законодавчої, фінансової, технологічної, інноваційної та ін.; створення сприятливого клімату для розвитку міжнародного співробітництва. Агропродовольчий ринок є стратегічним сегментом національного ринку, тому потребує першочергової уваги в плані економіко-правового регулювання. Економіко-правовий механізм регулювання даного сегменту постійно перебуває в стадії реорганізації, що пов'язано з низкою чинників: нестабільність загальної економічної та політичної ситуації в Україні, залежність даного сегменту від кон'юнктури зовнішнього ринку, специфіка продукції, що реалізується тощо.

Питання економіко-правового регулювання ринкової системи в цілому, та ринку м'яса і м'ясопродукції зокрема, привертають увагу таких науковців, як Безверхий К.В. [24], Гелюх О.В. [79], Діброва А.Д., Діброва Л.В. [115], Куценко А.О. [225], Майорова Т.В. [238], Макин Г.И. [245], Солдатенко Л.В. [633], Титарчук І.М. [661]. Так, Куценко А.О. акцентує свої дослідження на механізмі економіко-правового регулювання ринку м'яса у Європейському Союзі і зазначає, що “базовим регулюючим документом в ЄС є постанова 178/2002 Європейського Парламенту і Ради від 28 січня 2002 р. про встановлення загальних принципів та вимог Харчового кодексу, створення європейського органу з безпеки харчових продуктів, яка заклала базу для всеохоплюючого стандарту з гігієни на харчові та кормові продукти” [225, с. 225].

Заслуговує на увагу систематизація методів та важелів, запропонована О.В. Гелюх, який класифікує їх за сферою застосування (ринок ресурсів та ринок продукції) і розділяє методи “залежно від

характеру впливу на економічні та адміністративні, які, у свою чергу, поділяються на прямі та непрямі” [79]. Солдатенко Л.В. зосереджує дослідження на нормативно-правових аспектах регулювання реалізації м'яса на ринках, при цьому особливу увагу приділяє порядку проведення ветеринарно-санітарної експертизи [633].

Таким чином, зважаючи на різноманітність підходів серед науковців щодо опрацювання економіко-правового механізму регулювання ринку агропродовольчого ринку виникає необхідність систематизації його методів та важелів з урахуванням даного сегменту ринку, де представлено класифікацію загальних методів економіко-правового регулювання, тобто тих, які можуть бути застосовані до об'єктів регулювання незалежно від галузі.

У той же час, кожен загальний метод має свою специфіку залежно від сфери застосування. Наприклад, до економічних методів належить система ліцензування і квотування. На агропродовольчому ринку ці дозволи та обмеження насамперед визначаються вимогами щодо якості продукції та санітарно-епідеміологічними нормами.

Галузевою особливістю організаційних методів виступає необхідність регулювання об'єднань підприємств як по вертикалі, так і по горизонталі, оскільки агропродовольчому ринку особливого значення набуває поглиблення зв'язків між виробничими та переробними підприємствами, крім того, останнім часом на продовольчому ринку все більше зростає роль інтегрованих об'єднань агропромислових підприємств. Таким чином, насамперед виникає необхідність регулювання з точки зору антимонопольного законодавства. Розглядаючи методи за суб'єктом регулювання, особливої уваги заслуговують ті з них, що застосовуються галузевими міністерствами, насамперед мова йде про Міністерство аграрної політики та продовольства України: його Постанови й Програми. Особливістю застосування економіко-правових методів регулювання за напрямом фінансування розвитку

агропродовольчого ринку є існування дотаційного механізму, відшкодування вартості кредитів, відшкодування часткової вартості інвестиційних проектів.

Отже, економіко-правове регулювання агропродовольчого ринку – це складна система абстрагованих і, в той же час, взаємопов’язаних між собою методів та важелів, які прямо або опосередковано впливають на рівень розвитку ринку, об’єктів його інфраструктури, внутрішню та міжнародну кон’юнктуру (рис. 2.3).

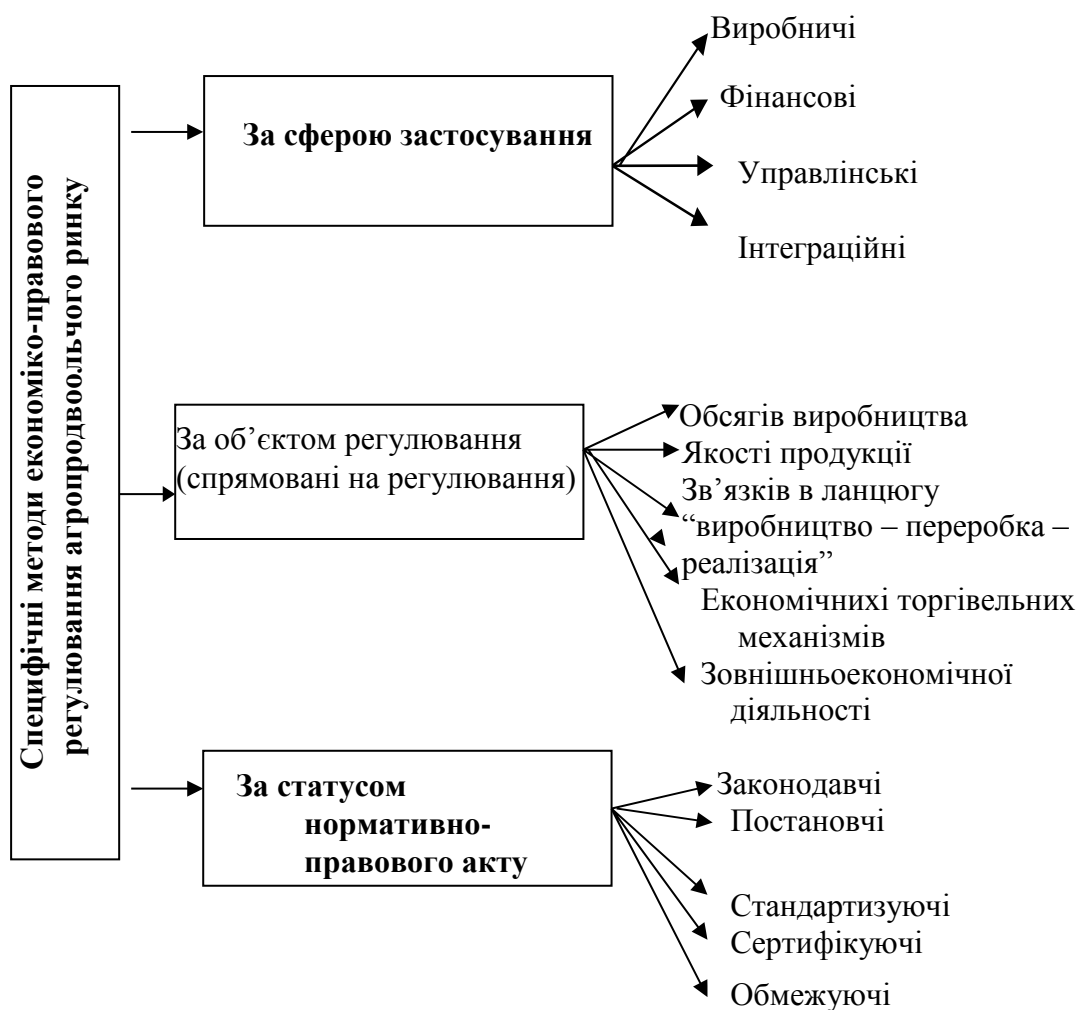

Рис. 2.3. Класифікаційна схема специфічних методів економіко-правового регулювання агропродовольчого ринку

Також варто зазначити, що агропродовольчий ринок – це ринок продукції, а не ринок ресурсів. З іншого ж боку, у даній системі присутні елементи обох ринків, оскільки сільськогосподарську продукцію можна розглядати як готову продукцію, яка реалізується кінцевому споживачеві,

та як сировину, тобто виробничий ресурс для переробних підприємств. У зв'язку з цим і виникають особливості застосування економіко-правових методів регулювання в даній галузі.

Основою економіко-правового регулювання будь-якого ринку є законодавча база. Законодавство, яке регулює відносини на агропродовольчому ринку можна поділити на загальне та специфічне.

До загальних нормативно-правових актів, які визначають правові основи ринкових відносин на національному ринку в цілому, так і на даному галузевому сегменті зокрема, доцільно віднести низку документів, які доцільно об'єднати в такі групи:

1). Кодекси: Бюджетний, Господарський [89], Земельний, Кримінальний, Митний [274], Податковий [348], Трудовий та ін.;

2). Закони України щодо розвитку та захисту конкуренції, зокрема “Про антимонопольний комітет України” № 3659-111 від 26.11.1993 р. [363], “Про захист від недобросовісної конкуренції” № 237/96-ВР від 07.06.96 [385], Закон України “Про захист економічної конкуренції” № 2210-III від 11.01.2001 [386];

3). Закони України, які регламентують право інтелектуальної власності, зокрема Закон України “Про охорону прав на сорти рослин” від 21.04.1993 р. № 3116-XII [393], Закон України “Про племінну справу у тваринництві” від 15.12.1993 р. № 3691-XII [394];

3) Закони і Постанови, які регламентують якість продукції та умови її виробництва, зокрема Закони України “Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів” від 23.12.1997 р. № 771/97-ВР [390], “Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини: від 03.09.2013 р. № 425-VII [365];

5). Закони України, що визначають правовий статус різних організаційно-правових форм та ринкових суб'єктів [369, 371, 392, 402, 404];

6). Закони України, що впливають на формування кон'юнктури ринку, зокрема регламентують механізм ціноутворення: "Про ціни і ціноутворення" від 21.06.2012 № 5007-VI [405];

7). Закони України, що регламентують трудові відносини;

8). Закони України, що сприяють розвитку ринкової інфраструктури;

9). Постанови Кабінету Міністрів України та галузевих міністерств, відомств, комітетів [205, 108, 652, 653];

10). Закони, що регламентують зовнішньоекономічну діяльність [387]; 11). Міжнародні нормативно-правові, регулюючі та дозвільні акти [364].

Для аналізу специфічного законодавства, що є основою функціонування агропродовольчого ринку в Україні, доцільно розглянути систему економіко-правового регулювання на трьох рівнях (рис. 2.4).

Особливе місце в механізмі економіко-правового регулюванні агропродовольчого ринку займають такі групи нормативно-правових актів, які регламентують якість та безпечність продукції, обсяги виробництва та торгівлі на національній території, умови державної підтримки.

У цілому варто зазначити, що основною ознакою ринкової економіки є обмежене державне втручання у процеси формування кон'юнктури. Тобто основним регулятором розвитку має виступати співвідношення попиту і пропозиції. Однак, абстрагування держави від ринку може призвести до стихійності, розбалансованості та неефективного перерозподілу ресурсів.

Сучасні процеси розвитку агропродовольчого ринку зумовлені зростанням ролі глобалізації, яка охоплює різні сфери. В умовах глобалізації економіки формуються нові тенденції соціально-економічного розвитку. Зростання чисельності населення, зміна структури та культури споживання є поштовхом до підвищення як

кількісних, так і якісних показників. Виникає потреба комплексної оцінки рівня соціально-економічного розвитку країн світу та окремих їх галузей з метою виявлення чинників та складових ефективного глобалізаційного розвитку.

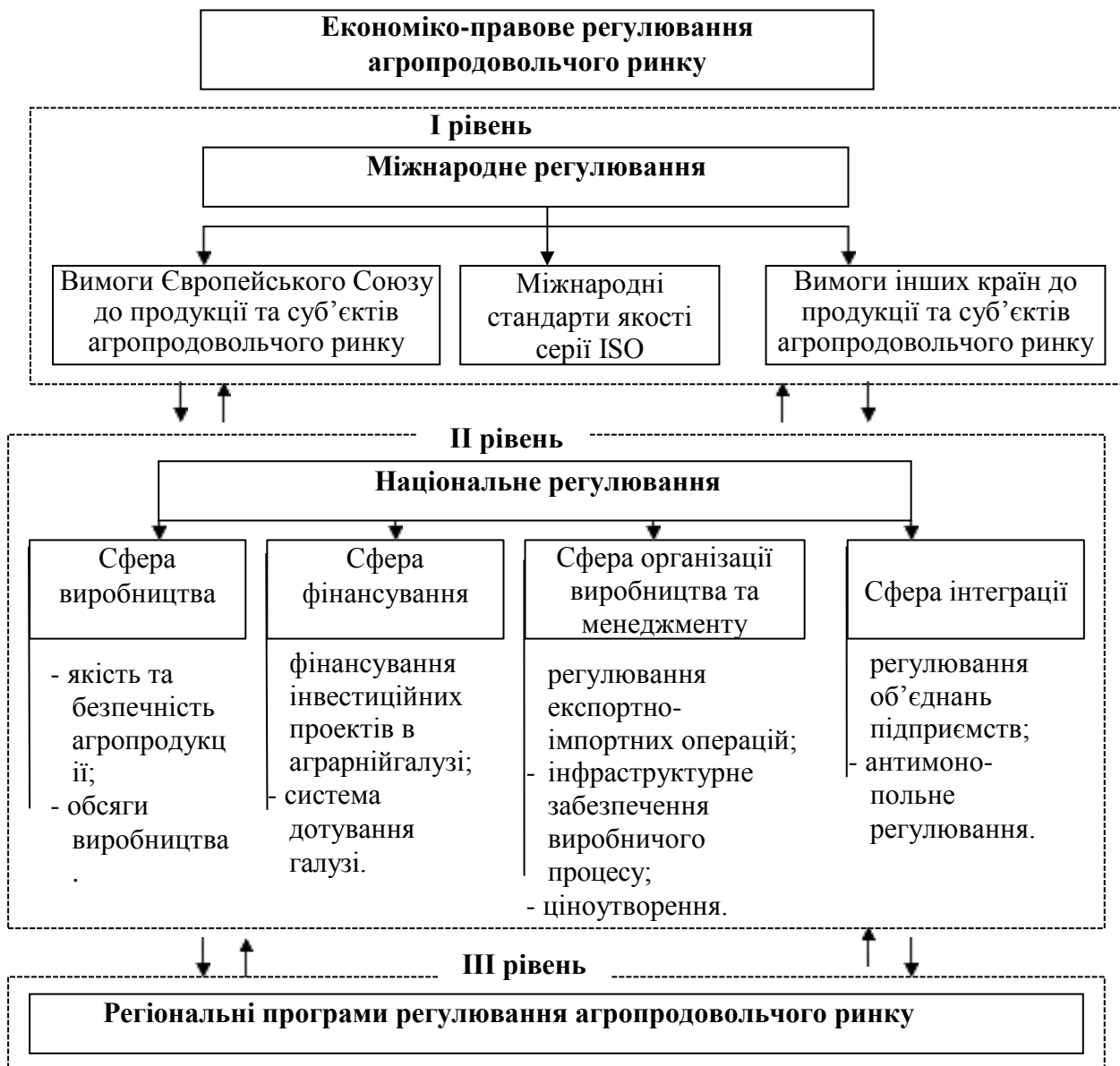

Рис. 2.4. Система рівнів економіко-правового регулювання агропродовольчого ринку

Провідні світові інститути використовують різні підходи і показники для здійснення такої оцінки, однак, вони не охоплюють всього спектра чинників розвитку. Тому актуальним є питання проведення досліджень для обґрунтування оптимальної методології

оцінки соціально- економічного розвитку країн світу та визначення місця в глобалізаційних тенденціях агропродовольчого ринку.

Питання соціально-економічного розвитку країн та окремих галузей в умовах глобалізації економіки привертають увагу низки науковців. “Розвиток світової економіки супроводжується багатьма негативними явищами: значною нерівністю в особистих доходах, дисбалансом можливостей особистості, економічною кризою тощо, хоча глобальні тенденції зумовлюють те, що держави втрачають статус головного суб’єкта у світовій економічній системі, оскільки транснаціональні компанії та регіональні мегаблоки набувають більшої важливості, навіть у XXI столітті суверенні держави як і раніше залишаються головним гарантом відтворення людських ресурсів та забезпечення стандартів життя для людей” [812].

Мороз, С., Надьова, Л., Білан, Ю., Горська, Є., Полякова, З. вважають, що “однією з актуальних питань для України є визначення способів підвищення ефективності та конкурентоспроможності її економік, країна повинна визначити власну нішу в світовій економічній системі, нові можливості для країни можуть бути відкриті внаслідок створення зони вільної торгівлі з Європейським Союзом” [790]. Фіцов Х. і Зідек Л. [758] аналізують вплив міжнародної торгівлі на економічне зростання Чеської Республіки та Словацької Республіки. Духінець Дж. та Тронько В. [754] звертають увагу на те, що можна поліпшити економічну ситуацію українських підприємств за рахунок їх інтеграції у глобальні цінові ланцюги та розвитку імпортової заміни на основі DCFTA.

Глибокі та всеохоплюючі зони вільної торгівлі (The Deep and Comprehensive Free Trade Areas (DCFTA) – це “три зони вільної торгівлі між Європейським Союзом та Грузією, Молдовою та Україною відповідно; DCFTA є частиною Угоди про асоціацію в ЄС кожної країни, вони дозволяють Грузії, Молдові та Україні отримати доступ до

європейського єдиного ринку в окремих секторах та надавати інвесторам ЄС у цих секторах таке ж регуляторне середовище в асоційованій країні, як і в ЄС; угоди з Молдовою та Грузією були ратифіковані та офіційно введені в дію в липні 2016 року, угода з Україною набрала чинності 1 вересня 2017 року; на відміну від стандартної зони вільної торгівлі, DCFTA має на меті запропонувати асоційованій країні “чотири свободи” єдиного ринку ЄС: вільне переміщення товарів, послуг, капіталу та людей” [67, 820].

Отже, у сучасній теорії і практиці проблеми сучасного розвитку країн і зокрема України досить широко досліджені. Однак, у даних працях розглядається не повний спектр чинників, які зумовлюють досягнутий рівень розвитку, тому доцільним є удосконалення методологічних підходів до оцінки розвитку країн світу.

Для оцінки соціально-економічного розвитку держав в умовах глобалізації економіки існує низка методик. Для комплексної оцінки глобалізаційних процесів в розрізі країн світу доцільно проаналізувати індекс рівня глобалізації країн світу (KOF Index of Globalization). “Цей показник був розроблений Швейцарським економічним інститутом і розраховується з 2002 р. і характеризує рівень глобалізованості країн, даний інтегральний показник об’єднує три напрямки глобалізації: економічну (потоки товарів, послуг, капіталів, інформації); політичну (поширення державної політики); соціальна (поширення ідей, образів), в цілому методикою передбачається розрахунок 24 основних показників” [67, 781].

Оцінюючи рівень глобалізації країн, важливо провести аналіз індексу глобальної конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Report), який запропонований Всесвітнім економічним форумом. “Даний показник складається із 113 змінних, які на дві третини є результатом глобального опитування керівників компаній, а на одну третину із загальнодоступних джерел, усі змінні об’єднані в 12

контрольних показників, а саме: якість інститутів, інфраструктура, макроекономічна стабільність, здоров'я і початкова освіта, вища освіта і професійна підготовка, ефективність ринку товарів і послуг, ефективність ринку праці, розвиненість фінансового ринку, рівень технологічного розвитку, розмір внутрішнього ринку, конкурентоспроможність компаній, інноваційний потенціал, Всесвітній економічний форум щорічно публікує дані про глобальну конкурентоспроможність, аналізуючи в розрізі країн тенденції та причини змін основних складових показників глобальної конкурентоспроможності” [825, 837, 821-825].

Актуальність оцінки глобального індексу конкурентоспроможності обумовлюється необхідністю визначення передумов до подальшого розвитку в умовах четвертої промислової революції, виявлення макроекономічних викликів, сильних та слабких сторін в економіках країн світу, чинників, що зумовлюють поляризацію світу, пріоритетів розвитку, конкурентних переваг, внеску країн у вирішення глобальних проблем людства.

Сучасний розвиток країн світу характеризується абсолютно новими тенденціями, важелями управління, механізмами міждержавної співпраці. В умовах глобалізації економіки наростає актуальність четвертої хвилі революції, основою якої є інноваційна діяльність у різних галузях та функціональних сферах. Активізація інноваційної діяльності суттєво сприяє загальному розвитку держави і визначає рівень інтегрованості країни у світовий інноваційний простір.

Для порівняння інноваційної активності країн на глобальному рівні розроблено низку показників та агрегованих індексів. При цьому, найбільш узагальнюючим, на нашу думку, доцільно вважати глобальний інноваційний індекс (GII – The Global Innovation Index), який з одного боку характеризує інноваційний потенціал країни, а з іншого – фактичну реалізацію цього потенціалу в практичній діяльності

суб'єктів господарювання та країни в цілому. “Вхідний субіндекс включає такі показники, як інституційне середовище, людський капітал і дослідження, інфраструктуру, ринковий досвід, бізнесовий досвід; вихідний субіндекс характеризує отримані знання та технології (науково-практичні результати та результати творчої діяльності), визначення даного індексу дозволяє приймати управлінські рішення щодо розвитку інноваційного потенціалу, формування конкурентних переваг, розширення своєї ніші в глобальному масштабі, а також виявлення слабких місць в інноваційній діяльності та їх мінімізації, аналіз глобального індексу інновацій у порівнянні з країнами світу дозволяє виявити лідерів за даним показником в цілому, а також за окремими його складовими, і на цій основі запозичити закордонний досвід у найбільш прогресивних інноваторів” [67, 759- 766]. Постійне дослідження тенденцій зміни глобального індексу інновацій дозволяє реагувати на виклики зовнішнього середовища, підвищувати ефективність урядових програм в напрямку стимулювання інновацій, уникати кризових явищ на різних ієрархічних управлінських рівнях.

Основною характеристикою сучасного соціально-економічного розвитку є переорієнтація з ринкових важелів на соціально пріоритети розвитку. Важливого значення набуває розрахунок індексу економічної свободи. “Індекс економічної свободи – показник, який щорічно розраховується Wall Street Journal і Heritage Foundation для більшості країн світу з 1995 року. Економічна свобода – це фундаментальне право кожної людини управляти її власною працею та майном, в економічно вільних суспільствах, особи вільні у виборі роботи, виробництві товарів, витратах та інвестиціях будь-яким шляхом, яким забажають, індекс економічної свободи базується на 10-ти індексах, які оцінюються за шкалою від 0 до 100, причому, показник 100 відповідає максимальній свободі: свобода бізнесу, свобода торгівлі, податкова свобода, державні витрати, грошова свобода, свобода інвестицій,

фінансова свобода, захист прав власності, свобода від корупції, свобода трудових стосунків, з 2017 р. до індексу економічної свободи додано ще дві складові – показник судової ефективності та фінансового здоров'я; вага кожного з факторів вважається однаковою, тому загальний індекс являє собою середнє арифметичне від показників; усі країни за цим індексом діляться на такі групи: вільні – з показником 80–100, в основному вільні – з показником 70–79,9, помірно вільні – з показником 60–69,9, в основному невольні – з показником 50–59,9, деспотичні – з показником 0–49,9” [67, 773-778]. Певні особливості має оцінка розвитку агропродовольчого ринку, яку доцільно здійснювати в кілька етапів (рис. 2.5). Нові умови господарювання вимагають з'ясування місця аграрних галузей країн світу в глобальному агропродовольчому ринку. Тому першим етапом процесу аналізу розвитку національного агропродовольчого ринку є оцінка глобалізаційного розвитку країни та визначення позиції агропродовольчого ринку в національному та глобальному масштабах.

З огляду на стратегічну роль агропродовольчого ринку для кожної країни в контексті формування продовольчої безпеки базисом для оцінки рівня його розвитку є діагностика показників забезпеченості населення країн за рахунок внутрішнього потенціалу, при цьому, насамперед необхідно врахувати обсяги виробництва і споживання основних продовольчих товарів згідно раціональних норм харчування.

Діагностика розвитку агропродовольчого ринку має здійснюватись на основі оцінки кон'юнктури ринку – попиту і пропозиції. Щодо попиту, о для українських споживчів домінуючим

Рис. 2.5. Етапи процесу діагностики агропродовольчого ринку в умовах глобалізації економіки

чинником його формування виступає платоспроможність, оскільки у зв'язку з низькими доходами низка споживачів відмовляються від купівлі деяких продуктів харчування, зокрема м'яса і м'ясопродуктів.

Оцінюючи пропозицію, варто звернути увагу на цінову конкурентоспроможність пропонованих товарів, оскільки саме ціна спонукає товаровиробників реалізовувати агропродовольство за межами країни. Нині у виробників немає проблем зі збутом продукції. Рослинницька продукція, яка все більше характеризується моновиробництвом, переважно реалізується зернотрейдером, які значну її частку експортують. При цьому, спостерігається експорт тих товарів, внутрішній попит на які не задоволений.

Подібна ситуація спостерігається і з продукцією тваринництва, споживання якої в Україні відбувається за нижчими від раціональних нормами. Розвиток експортного потенціалу доцільний за умови задоволення внутрішнього попиту згідно раціональної норми. Важливу роль при діагностиці рівня розвитку агропродовольчого ринку відіграє оцінка партнерських зв'язків, оскільки аграрний сектор економіки суттєво залежить від ефективності інтеграції між всіма ланками агровиробництва – засобів виробництва, безпосередньо сільського господарства, переробних підприємств та сфери торгівлі. Нині в аграрній сфері присутні дві основні форми поглиблення зв'язків між виробниками: агропромислова інтеграція та кооперація. Першу форму доцільно розглядати насамперед з позиції антимонопольного контролю та регулювання, оскільки нарощування масштабів діяльності існуючих інтегрованих підприємств здійснює негативний вплив на розвиток конкуренції. Кооперативний рух в Україні набув поширення в останнє десятиліття, втім, в останні роки спостерігається зменшення активності цього руху. Дана форма об'єднання є досить ефективною для малих суб'єктів агропродовольчого ринку, у тому числі господарств населення, які нині виробляють значну часту сільськогосподарської продукції.

Заключним етапом діагностики розвитку національного агропродовольчого ринку є оцінка основних стейкхолдерів, до яких належать виробники сировини, сільськогосподарської продукції, переробні підприємства, торгівельні та інші організації, що формують соціально-економічну інфраструктуру ринку, а також суб'єкти державного регулювання та контролю. Лише після цього доцільною є оцінка експортного потенціалу. Отже, діагностика розвитку агропродовольчого ринку в умовах глобалізації економіки має носити системний характер і враховувати глобальні тенденції розвитку цієї та суміжних сфер.

Таким чином, основою ефективного розвитку ринкових відносин є наявність відповідного правового поля. Агропродовольчий ринок потребує особливого економіко-правового регулювання з огляду на стратегічне значення галузі як в національному, так і в міжнародному масштабі. Методи економіко-правового регулювання агропродовольчого ринку можна поділити на загальні та специфічні. Механізм економіко-правового регулювання національного агропродовольчого ринку являє собою трирівневу структуровану систему, важливе місце в якій посідають три основні групи нормативно-правових актів, що регламентують виробничі, торгівельні, фінансові аспекти функціонування даного ринку.

2.3. Методологічні засади розвитку партнерських відносин між суб'єктами агропродовольчого ринку в умовах глобалізації економіки

Розвиток агропродовольчого ринку не можливий без поглиблення партнерських зв'язків між його суб'єктами. Даний сегмент, у порівнянні з іншими, найбільше залежить від досконалості та конструктивності відносин між різними рівнями виробництва і реалізації аграрної продукції. Перехід до ринкових відносин вніс кардинальні зміни у побудову ланцюгів поставок. Низка ключових структур, які існували за

часів колективізації і виконували посередницькі функції (установи споживчої та обслуговуючої кооперації, заготівельні пункти, машинно-тракторні станції), втратили своє значення, натомість не було побудовано нових механізмів ефективної взаємодії підприємств аграрної сфери. В умовах глобалізації економіки все більшого значення набуває побудова ефективних партнерських зв'язків. Кожне підприємство самостійно обирає форму відносин із ринковими контрагентами, при цьому, сутність такої взаємодії зводиться до агропромислової інтеграції.

“Інтеграційні взаємозв'язки, включаючи обмін інформацією, стають найбільш значущим чинником конкурентоспроможності, здійснюючи визначальний вплив на продуктивність решти всіх чинників” [152, с. 46].

Термін “інтеграція” (від латинської – відновлення і цілий) означає поєднання окремих частин в єдине ціле” [81, с. 73; 350, с. 64], а з економічної точки зору – “поступове зближення та об'єднання економічних суб'єктів у процесі їх взаємодії (взаємовпливу, взаємопроникнення, взаємозбагачення та ін.)” [130, с. 668]. Для більш поглибленого розуміння сутності економічної інтеграції доцільно проаналізувати точку зору Є.Ф. Герштейна, який зазначає, що “інтеграція в економіці виявляється у розвитку взаємодії між її елементами при виробництві, розподілі, обміні й споживанні, проявах нових форм взаємодії, зростання цілісних властивостей системи, сутність інтеграції проявляється через: 1) установлення зв'язків між раніше розрізненими підприємствами-елементами системи; 2) поглиблення, посилення і надання системного характеру існуючим зв'язкам; 3) збільшення кількості зв'язків і встановлення нових; 4) поява нових інтегрованих (цілісних) властивостей у системі, узгодження зв'язків між підприємствами, зміна структури системи” [82, с. 259]. Дане визначення підкреслює тезу про те, що основою економічної інтеграції є формування міцних партнерських зв'язків. Заслуговує на увагу точка зору О.М. Коростишевської: “економічна інтеграція – особлива складна

форма усупільнення праці та виробництва, якісно нова об'єднуюча структура зі спільною (загальною) цільовою функцією, що виникла на сучасному етапі розвитку виробничих сил, які в умовах нової інформаційної хвилі науково-технічного прогресу характеризуються все більш активним застосуванням науки" [207, с. 58]. Ми погоджуємось з тим, що економічна інтеграція передбачає наявність спільної цільової функції, втім, в цілому, дане визначення ми вважаємо дещо узагальненим, яке не враховує специфіки економічної діяльності при здійсненні інтеграційних процесів.

Дискусійним є визначення О.Й. Бабаєва, який стверджує, що "інтеграція – об'єднання двох і більше підприємств під загальним контролем у межах однієї організаційної структури" [14, с. 7]. На відміну від попереднього визначення, даний підхід є дещо звуженим, а тому потребує певних уточнень. По-перше, економічна інтеграція не обов'язково передбачає об'єднання підприємств, існують більш м'які форми інтеграції без злиття і створення нової юридичної особи, по-друге, загальний контроль за діяльністю інтегрованої структури може не здійснюватись, при цьому регулюючі функції рівномірно розподіляються за центрами відповідальності, по-третє, економічна інтеграція може передбачати лише часткове зближення окремих функцій, а не економік в цілому.

Проаналізувавши наукові підходи до трактування категорії "агропромислова інтеграція", можна виділити спільні риси та водночас дискусійні положення.

По-перше, науковці зазначають, що агропромислова інтеграція у будь-якому випадку передбачає об'єднання, при цьому дискусійним моментом є рівень такої інтеграції і ступінь втрати незалежності суб'єктами господарювання, які залучаються до даного формування. На нашу думку, агропромислова інтеграція не обов'язково передбачає об'єднання, це може бути зближення господарських інтересів шляхом

укладання альянсів, удосконалення договірних відносин тощо.

Другим важливим аспектом агропромислової інтеграції є визначання оптимальних сфер, виробничих рівнів, спорідненості галузей, до яких належать підприємства, що інтегрують. Для обґрунтування оптимальності поєднання підприємств в даному напрямі доцільно виявити особливості вертикальної та горизонтальної інтеграції, а також з'ясувати сутність економічної диверсифікації.

По-третє, поряд з агропромисловою інтеграцією існують альтернативні варіанти поглиблення зв'язків, зокрема сільськогосподарська кооперація, яка в останні роки набуває все більшої актуальності і стає дієвим механізмом конкурентного протистояння агропромисловим інтегрованим формуванням.

По-четверте, більшість наукових досліджень у сфері агропромислової інтеграції присвячені загальнонаціональним аспектам даного процесу. Втім, за умови активної інтеграції економіки України на європейський ринок та посилення впливу глобалізації на державу і зокрема на агропродовольчий сегмент ринку, агропромислову інтеграцію доцільно розглядати як інструмент гармонійного входження суб'єктів даної сфери на міжнародний аграрний ринок та як механізм формування конкурентних переваг на ньому.

По-п'яте, неоднозначним є вплив агропромислової інтеграції в цілому на національну економіку, соціальну сферу та діяльність окремих господарських суб'єктів різних форм, тобто є низка позитивних та негативних детермінантів агропромислової інтеграції, які діють не тільки на даний процес, а і на розвиток агропродовольчого ринку в цілому.

Для з'ясування сутності агропромислових структур, глибини зв'язків між їх структуроутворювальними складовими, особливостей товароруху доцільно розглянути організаційно-правові форми об'єднань підприємств. У сучасній теорії та практиці можна зустріти різні форми

об'єднань підприємств, а також назви цих об'єднань. Насамперед, необхідно звернути увагу на види об'єднань підприємств, які представлені у Господарському кодексі [89]. Форми об'єднань підприємств згідно Господарського кодексу представлені в додатку Є. Проаналізувавши нормативно-правові особливості функціонування об'єднань підприємств згідно Господарського кодексу, слід відзначити той факт, що учасники об'єднання підприємств незалежно від організаційно-правової форми, вступаючи в об'єднання зберігають статус незалежної юридичної особи.

Крім офіційних, юридично закріплених організаційно-правових форм об'єднань підприємств, у науковій літературі зустрічаються інші назви, які характеризують інтеграцію підприємств.

Щодо агропромислової інтеграції, то для сільського господарства мало характерною є корпоративна форма власності. Акціонерні товариства створюються у переробній галузі, зокрема у харчовій. Однак, така форма господарювання, як корпорація, має низку переваг, які при ефективній системі управління можуть суттєво підвищити рівень конкурентоспроможності аграрних структур.

Отже, розгляд особливостей функціонування корпоративних структур та сутності акціонерної форми власності підкреслює тезу про те, що вживання назви “корпоративне підприємство” та поняття “корпоративна структура” доречно лише для акціонерних товариств.

У сучасній теорії і практиці в галузі аграрної економіки досить часто можна зустріти назву “агрохолдинг” [11, 105, 298, 299, 342], яку прийнято вживати до характеристики об'єднань підприємств в аграрній сфері із замкнутим циклом виробництва – “сільськогосподарська сировина – переробка – реалізація”. Але з точки зору господарського права існує дискусія щодо легітимності назви даної форми інтеграції. У Законі України “Про холдингові компанії в Україні” прописано, що “холдингове підприємство – це господарське товариство, холдинговим

корпоративним пакетом акцій (часток, паїв) якого володіє, користується і розпоряджається холдингова компанія – акціонерне товариство, яке володіє, користується і розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств” [372]. Подібне визначення прописано в ст. 126 Господарського Кодексу України: “холдингова компанія – публічне акціонерне товариство, яке володіє, користується, а також розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств (крім пакетів акцій, що перебувають у державній власності)” [89]. При цьому, у Господарському Кодексі визначаються правові засади відповідальності в холдингові компанії – “якщо корпоративне підприємство через дії або бездіяльність холдингової компанії виявиться неплатоспроможним та визнається банкрутом, то холдингова компанія несе субсидіарну відповідальність за зобов’язаннями корпоративного підприємства” [89]. Це положення підкреслює взаємозалежність та обмежену самостійність між підприємствами, які входять до складу холдингу.

Таким чином, формування холдингу передбачає створення акціонерного товариства, а більшість агрохолдингів засновуються, як товариства з обмеженою відповідальністю. Але саме корпоратизація дозволить підвищити ефективність функціонування цієї структури, як з точки зору самого підприємства, так і з боку зовнішнього середовища. Поширення акцій дозволить залучити додаткові капітали до підприємств, і з іншого боку забезпечить участь інвесторів (власників акцій) в діяльності підприємства. Назву “агрохолдинг” доречно вживати до “групи компаній, які функціонують в аграрній сфері і включають холдингову (батьківську) компанію і її філії (дочірні компанії); компанія є дочірньою ((subsidiary) по відношенню до іншої, якщо ця інша володіє більш ніж половиною номінальної вартості її акціонерного капіталу або має в ній скільки-то акцій і контролює склад ради її директорів; якщо

якась компанія має дочірні, а ті в свою чергу теж мають дочірні компанії, всі вони утворюють одну групу; групи компаній повинні мати групові рахунки (group accounts), які зазвичай включають консолідований балансний звіт і консолідований рахунок прибутків і збитків за всією групою” [694]. “Створення групи підприємств відбувається тоді, коли одне підприємство (материнське) контролює інше підприємство (дочірнє), це можливо: у разі купівлі материнським підприємством більше як половини акцій (часток) у статутному капіталі дочірнього підприємства; у разі отримання контролю (вирішального впливу на фінансову та господарську політику дочірнього підприємства) в інший спосіб, на підставі передбачуваного впливу материнської компанії на діяльність підконтрольних компаній останні в МСФЗ поділяються на асоційовані, дочірні та спільні” [320, 694].

Розвиток корпоративного управління в агропромисловому комплексі має низку переваг, зокрема: широке залучення капіталів формування інституту власності на селі, стимулювання працівників через їх участь в прибутках, збільшення вартості підприємства, залучення пайовиків у вигляді акціонерів. При цьому основні причини незначного поширення корпоративної власності в агропромисловому комплексі і зокрема в сільському господарстві пов’язані з особливостями управління в даному секторі економіки і полягають в складнощах створення в порівнянні з такими формами, як товариство з обмеженою відповідальністю, приватне підприємство тощо; значному статутному капіталі – 1250 мінімальних заробітних плат; особливості сільського господарства, пов’язаних з використанням землі як фактора виробництва; існування часткової власності та недосконалого механізму відносин по використанню, присвоєнню і розпорядженню паями; складності управління корпорацією; посиленому контролю з боку акціонерів, якого немає при створенні іншого господарського суб’єкта.

У контексті наукових досліджень агропромислової інтеграції в сучасній науковій літературі, окрім розглянутих вище, можна зустріти

такі загальні назви об'єднань підприємств: інтегрована структура, інтегроване підприємство, інтегрована структура бізнесу, інтегрована компанія, інтегроване об'єднання, агроформування тощо (табл. 2.6).

Проаналізувавши концептуальні підходи щодо сутності об'єднань підприємств, варто зазначити, що науковці використовують різні назви даних об'єднань, при цьому, можна простежити, як спільні, так і відмінні риси. Науковці схиляються до єдиної думки, що об'єднання підприємств обов'язково мають спільну мету та поглиблені зв'язки. Разом з тим, дискусійним є питання доречності вживання запропонованих авторами назв у різних контекстах.

Таким чином, у контексті агропромислової інтеграції доцільним є вживання такої категорії, як “інтегроване об'єднання аграрних (агропромислових) формувань” – це сукупність господарюючих суб'єктів аграрної (агропромислової) сфери, діяльність яких є взаємопов'язаною і взаємодоповнюючою, характеризується координацією функцій управління, розподілу ресурсів, перерозподілу доходів і прибутків, що створюється з метою узгодження соціально-економічних інтересів, посилення впливу на контрагентів ринку, мінімізації трансакційних витрат, забезпечення ефекту масштабу виробництва та синергічного ефекту.

Науковці пропонують кілька інтеграційних моделей: “комерційна угода, при якому інтеграція мінімальна – немає участі в капіталі компанії або обміну акціями; спільне підприємство (СП), коли партнерами створюється абсолютно нова організація (СП дозволяє розділити витрати та знизити ризик); пряма купівля або поглинання; перехресне володіння акціями за допомогою обміну; злиття” [169, с. 394].

**Наукові концепції щодо виявлення сутності об'єднань
підприємств на основі інтеграції**

Автор	Назва об'єднання	Сутність концепції
Левківська Л.М., Швець Г.Б. [230, с. 234]	Інтегрована структура	Метою створення інтегрованих структур є спільне вирішення конкретних задач (проектів), підвищення ефективності використання матеріальних, фінансових та інших ресурсів, організація спільної діяльності, акумуляція знань та інформації, спеціалізація та кооперування, а також проведення інших заходів виробничого, комерційного чи природоохоронного характеру
Скопенко Н.С. [618, с. 8]	Інтегроване об'єднання	сукупність підприємств (як з однієї галузі, так і різногалузевих), що функціонують як єдина система та мають спільну мету господарювання. Підприємства, що входять до складу інтегрованої структури, є цілісними фінансово-майновими комплексами, які можуть самостійно виконувати виробничо-комерційні операції, ефективно здійснювати господарсько-фінансову діяльність і бути конкурентоспроможними на ринку
Буряк П.Ю. [52, с.50]	Інтегрована підприємницька структура	об'єднання економічно самостійних підприємств (організацій), що створюються на основі консолідації активів або реалізації договірних (контрактних) відносин для здійснення спільної діяльності та досягнення спільної мети в умовах ринкової трансформації української економіки
Гостева І.С. [91]	Інтегровані підприємства	це структури, утворені двома або більше економічними суб'єктами (що мають майно у власності) шляхом встановлення цивільно-правових відносин з метою отримання прибутку або іншого виду ефекту від діяльності та її координації, з встановленням організаційних та владних відносин та визначенням керівного органу на основі договору або інших підстав
Вергал К.Ю., Рогоза М.Є. [425, с. 18]	Інтегрована структура	складна соціально-економічна система, яка визначається організаційною підсистемою та підсистемою управління (управління інтеграційним розвитком та управління інтеграційними процесами), що знаходяться у взаємозв'язку та визначають тип інтеграції
Паппе Я. [332, с. 176]	Мета-корпорація	об'єднання декількох юридичних осіб, з яких хоча б частина є комерційними організаціями; причому в більшості випадків саме об'єднання статусом юридичної особи не є
Паппе Я.Ш. [332, с. 176]	Інтегровані бізнес-групи	сукупність підприємств і організацій, діяльність яких виходить за межі звичайних контрактних відносин на ринках виробничих товарів і капіталу, однак зберігається статус партнерства по групі як окремих господарюючих суб'єктів. Промислово-фінансову групу в цьому випадку слід розглядати як приватний випадок ІБГ – це сукупність кредитно-фінансових організацій, виробничих і збутових компаній, що пов'язані між собою довгостроковими виробничими, кредитними, фінансовими та іншими відносинами

При цьому, розглядають вертикальну і горизонтальну інтеграцію.

Вертикальна інтеграція передбачає упорядковане поглиблення зв'язків між

виробниками різного рівня – “виробники сировини – переробні підприємства – торгівельна мережа”. Горизонтальна інтеграція передбачає об’єднання підприємств, які знаходяться на одному рівні.

У наукових працях, присвячених питанням агропромислової інтеграції, часто зустрічається категорія “агроформування”. Втім, у науковій літературі відсутнє чітке визначення даної категорії, з одного боку, дану категорію вживають для характеристики інтегрованих об’єднань аграрних підприємств, з іншого боку, – у контексті аналізу будь-яких підприємств і організацій аграрної сфери.

У широкому розумінні “формування – процес надання форми чогось; будь-який процес, в якому чомусь надається стійкість, завершеність, певний тип або щось створюють, організовують, складають, з’єднують” [67]. У вузькому економічному розумінні формуванням є комплекс, система, що має свою структуру. По-суті, будь-який суб’єкт господарювання є формуванням, оскільки відповідає даним критеріям. **Отже, категорія “агроформування”** має широкий зміст, вона є узагальнюючою і може вживатись для характеристики як інтегрованих об’єднань аграрних підприємств, так і окремих сільськогосподарських підприємств, які не входять до жодних об’єднань. При цьому, правовий статус сільськогосподарських підприємств визначається відповідно до абзацу 6 статті 1 Закону України “Про внесення зміни до статті 1 Закону України “Про сільськогосподарську кооперацію” (щодо уточнення терміну “сільськогосподарський товаровиробник”) від 29.06.2004 № 1929-VI, де зазначається, що “сільськогосподарський товаровиробник – фізична або юридична особа незалежно від форми власності та господарювання, в якій валовий дохід, отриманий від операцій з реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки, за наявності сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень тощо) та/або поголів’я

сільськогосподарських тварин у власності, користуванні, в тому числі й на умовах оренди, за попередній звітний (податковий) рік перевищує 75 відсотків загальної суми валового доходу” [371]. Досить новою для аграрної сфери є така форма інтеграції, як створення стратегічних альянсів. Як зазначають Г.В. Козаченко, Л.Є. Шульженко, “стратегічні альянси як організаційна форма співпраці є порівняно новим явищем у світовій економіці. Їхнє виникнення спричинено впливом сил зовнішнього (збільшення конкуренції, її глобалізація, активізація інноваційних процесів) та внутрішнього середовища (наявність ресурсів, можливостей та компетенції у підприємств, якими вони в силу певних обставин повною мірою ефективно не можуть розпорядитися)” [200, с. 123]. Тезу про вплив глобалізації на розвиток стратегічних альянсів можна простежити у працях С. Носова, який зазначає, що “на мега- та макрорівні інтеграція розвивається шляхом формування стратегічних альянсів, які все більше впливають на забезпечення стабільності та прозорості світогосподарських відносин” [306, с. 141]. Науковці [200, 303, 306, 258] вбачають у стратегічних альянсах важливі інструменти світового бізнесу та глобального корпоративного зростання: “стратегічні альянси є найперспективнішою формою інтеграції компаній, саме вони з усіх можливих форм опинилися в центрі уваги транснаціональних корпорацій у ХХ ст., останніми роками у світі було сформовано приблизно 20000 стратегічних альянсів, сьогодні кожна з 500 найбільших компаній світу бере участь у середньому в 60-х подібних альянсах” [279; 142, с. 346].

Отже, науковці схильні вважати, що стратегічні альянси більш характерні для транснаціональної співпраці і виникають під впливом глобалізації. Разом з тим, створення стратегічних альянсів може відбуватись на різних рівнях ринкового середовища. У контексті інтеграції підприємств доцільно розглядати міжфірмові стратегічні альянси.

На думку А.О. Машлякевич, “міжфірмовий стратегічний альянс – форма довгострокової взаємодії фірм з метою координації виробничої й

ринкової діяльності для досягнення стійких переваг на ринку, у стратегічному альянсі модель “ціль – спосіб – результат” трансформується в модель “сукупність цілей – сукупність способів – сукупність результатів” [267, с. 11]. “Вступ підприємств до стратегічного альянсу передбачає певні ризики та загрози, тому, хоча основою партнерських відносин має бути повна взаємодовіра, компаніям важливо у письмових контрактах не лише зафіксувати місію альянсу, цілі та терміни їх досягнення, а й визначити межі партнерства, глибину інформації, що може бути надана, внесок кожної сторони з погляду технологій, ноу-хау, прав власності, взаємну відповідальність, гарантії та розподіл ризику для уникнення проблем у спільній діяльності” [142, с. 348]. “Життєздатність стратегічних альянсів зумовлена тим, що їх не нав’язано згори, а вони є закономірним результатом самоорганізації господарських суб’єктів за горизонталлю в умовах ринку: по-перше, у стратегічному альянсі не можливе встановлення переваг одного партнера за рахунок іншого, по-друге, залежність від партнерів має знаходитись у певних межах і не може замінити власну компетенцію” [304, с. 141]. Стратегічний альянс досить опосередковано відноситься до інтегрованих об’єднань, оскільки це тимчасове об’єднання не передбачає поглиблення зв’язків між підприємствами та підрозділами, які входять до даного об’єднання. Стратегічний альянс можна віднести до форми контрактних відносин, при цьому, такий вид відносин не обов’язково має юридичне вираження у вигляді укладання офіційних договорів.

Для аграрної сфери створення стратегічних альянсів нині є мало характерним, однак, така форма співпраці є досить перспективною і може забезпечити формування стратегічних конкурентних переваг як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Таким чином, агропромислова інтеграція є важливим важелем розвитку агропродовольчого ринку. В умовах глобалізації економіки даний процес набуває нових рис, форм і значення.

Дієвим механізмом поєднання зусиль агровиробників є кооперація. Існує низка переваг і недоліків механізму функціонування кооперації на аграрному ринку, що визначає кооперативний рух неоднозначним в контексті його впливу на розвиток ринкових відносин в агропромисловому комплексі. Тому виявлення основних тенденції розвитку кооперативного руху, переваг та недоліків даної форми об'єднання зусиль сільськогосподарських товаровиробників є актуальним, своєчасним та необхідним.

Так наприклад, Смоленюк А.П. зазначає, що “сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи мають в повній мірі замінити і поповнити сервісні послуги в умовах, коли держава поступово відходить від таких функцій, як заготівля, збут та переробка сільськогосподарської продукції, забезпечення виробників матеріально-технічними засобами, надання технічних і технологічних послуг, створення та підтримка виробничої інфраструктури. Найбільш ефективним буде створення товаровиробниками повністю ними контрольованих кооперативних” [627, с. 64]. Довгань О.В. стверджує, що “сільськогосподарська кооперація дає можливість поліпшити становище сільських товаровиробників в умовах ринку, зберегти для них сприятливі комерційні умови, зменшити диктат галузей переробки і торгівлі, які традиційно ще зберігають за собою монополізм” [117, с.74]. Черевко Г.В., Горбонос Ф.В., Черевко Д.Г. вважають, що “можливість досягнення синергічного ефекту в результаті кооперації робить її реальним шляхом підвищення конкурентоспроможності аграрних підприємств” [709, с. 271]. Науковці акцентують увагу на позитивних моментах кооперації. Ми підтримуємо їхню точку зору, однак вважаємо, що кооперація має низку особливостей залежно від типу підприємств – учасників кооперативу, мети його створення, розміру, перманентності середовища функціонування, напрямів діяльності.

Функціонування аграрних підприємств характеризується низкою особливостей, які насамперед пов'язані з поглибленими

міжгосподарськими відносинами ринкових суб'єктів агропромислового комплексу, а також з необхідністю укрупнення своїх розмірів для досягнення ефекту синергії, масштабу виробництва та концентрації ресурсів. Для ефективного розвитку аграрних підприємств необхідне поєднання як їхніх окремих функцій чи підрозділів, так і підприємств у цілому. Нині найбільш поширеними є інтегровані об'єднання агропромислових підприємств та сільськогосподарські кооперативи (розвиток яких набув поширення в останні роки). Ці дві форми мають абсолютно різну мету створення та діяльності, а також правові основи функціонування, однак спільним для них є те, що за своєю природою вони є інтеграційними утвореннями, в основу яких покладено інтерес підвищення конкурентоспроможності за рахунок об'єднання зусиль. Таким чином, актуальним є концептуальне порівняння інтеграційних механізмів функціонування сільськогосподарських кооперативів та інтегрованих об'єднань агропромислових підприємств в умовах глобалізації економіки.

Характеризуючи передумови розвитку агропромислової інтеграції, Макаренко П.М. зазначає, “що агропромислова інтеграція зумовлює об'єднання зусиль і засобів у єдиний процес виробництва високоспеціалізованих і всебічно розвинутих галузей з виробництва, переробки, зберігання та реалізації сільськогосподарської продукції” [240, с.4]. Цікавою є теза Н.С. Скопенко щодо кооперації та інтеграції сільськогосподарських виробників: “З одного боку, кооперація та інтеграція взаємовигідні для суб'єктів господарювання різних сфер АПК, з іншого боку, існує дисбаланс економічних інтересів, характерний для продавців і покупців сільськогосподарські підприємства вимушені будувати власні переробні цехи, міні-заводи, млини, пекарні та самостійно реалізовувати свою продукцію споживачам через мережу власних магазинів” [616, с. 198]. Науковець акцентує увагу на перевагах кооперації та інтеграції, що безумовно є беззаперечним фактом. Однак, паралельне вживання понять “кооперація” та “інтеграція” є не зовсім доречне. На нашу

думку, поняття “інтеграція” набагато ширше, включає різні форми об’єднань підприємств, у тому числі і кооперацію.

Томілін О.О. вважає обслуговуючу кооперацію одним з проявом вертикальної інтеграції при міжгалузевій взаємодії і стверджує, що “основою функціонування організаційно-правових виробничих структур горизонтального і вертикального типів є кооперація, при кооперації основний та обіговий капітал застосовують спільно, розподіляючи його на більшу масу готової продукції, при цьому собівартість одиниці продукції знижується” [666, с.40]. Ми підтримуємо точку зору науковця у тому, що агропромислова інтеграція та кооперація мають схожу мету, при цьому, вважаємо за доцільне глибше дослідити інституціональні основи цих форм об’єднання агроформувань.

На думку М.А. Крутька, “заслугує на увагу кооперація всіх учасників агропромислового виробництва і торгівлі в межах району в такі інтегровані системи, як агрофірми, вони реально вписуються в перехідний період ринкової економіки, їх діяльність дозволяє уникнути цінового тиску на галузь рослинництва і тваринництва з боку переробних підприємств і торгівлі при одночасному досягненні ефективного кінцевого результату” [221, с.153]. Така організаційно-правова форма, як агрофірма, дійсно передбачає інтеграцію та кооперацію праці в ланцюгу “виробництво-переробка-реалізація”. Нині на ринку присутня значна кількість агрофірм, однак їх інтеграційні механізми є недосконалими порівняно з агроформуванням інтеграційного та кооперативного типу. Переробні комплекси та заготівельні пункти, що входять до структури агрофірм, не здатні забезпечити повний виробничо-реалізаційний цикл, тому такі підприємства звертаються до інших ринкових суб’єктів для переробки продукції, її збуту, постачання тощо. Таким чином, організаційно-економічний механізм агрофірми також потребує вдосконалення.(табл. 2.7).

Ми підтримуємо точку зору Ю.В. Ушкаренка та В.І. Грека про те,

що кооперація найбільш характерною є для фермерства. Науковці зазначають, що “однією з форм сільськогосподарського виробництва, покликаною забезпечити потреби держави і населення в продукції сільськогосподарства, стало фермерство, проте, одноосібне ведення сільськогосподарського виробництва, за незначним винятком, не забезпечує високої його ефективності і виникає потреба об’єднати зусилля для продуктивної діяльності, тобто скооперуватися” [685, с. 39]. Ми підтримуємо точку зору Ю.В. Ушкаренка та В.І. Грека про те, що кооперація найбільш характерною є для фермерства. Науковці зазначають, що “однією з форм сільськогосподарського виробництва, покликаною забезпечити потреби держави і населення в продукції сільськогосподарства, стало фермерство, проте, одноосібне ведення сільськогосподарського виробництва, за незначним винятком, не забезпечує високої його ефективності і виникає потреба об’єднати зусилля для продуктивної діяльності, тобто скооперуватися” [685, с. 39].

Порівнюючи масштаби діяльності інтегрованих об’єднань агропромислових формувань та сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, можна чітко простежити значне домінування перших.

Таблиця 2.7

Концептуальні порівняння організаційних механізмів інтегрованих об’єднань агропромислових формувань і сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів

Концепція	Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи	Інтегровані об’єднання агропромислових формувань
Інституційна	Збереження і посилення інституту власності на селі. Моральний аспект відповідальності за результати діяльності.	Делегування повноважень власності. Усвідомлення масштабу діяльності
Інтеграційна	Порівняно вузька виробнича спеціалізація членів кооперативу. Збереження економічної та організаційно-правової незалежності членів кооперативу.	Широка диверсифікованість виробництва Вертикальна та горизонтальна інтегрованість підрозділів.
Маркетингова	Аутсорсінг маркетингових функцій членами обслуговуючого	Інтеграція маркетингових функцій у діяльність суб’єкта

	кооперативу.	господарювання.
Соціальна	Взаємодія з територіальною громадою з питань розвитку соціально-економічної інфраструктури. У створеному кооперативі її член розглядається з точки зору теорії соціальної економіки як “людина соціальна”, тобто агроформування створене для забезпечення потреб людини	Необов’язковість і незацікавленість у виконанні соціальних функцій. В ІОАПФ працівник сприймається як “людина економічна”, тобто створена для формування економічного блага, зокрема доходів та прибутків.
Організаційно-економічна	Самостійне управління через делегування повноважень. Неприбуткова основа функціонування сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу. Розподіл прибутку членів кооперативу пропорційно авансованому капіталу.	Необхідність ефективного менеджменту на всіх рівнях. Переважання роботи за наймом.
Політико-правова	Договірна основа входу і виходу в кооператив. Співпраця з державними органами влади. Державна підтримка в рамках кооперації	Відносна незалежність від держави. Вплив антимонопольного комітету на діяльність ІОАПФ.

Однак, з огляду на динамізм і перманентність ринкового середовища, дані тенденції можуть змінитися, тому доцільним є визначення концептуальних засад господарювання цих форм об’єднань сільськогосподарських виробників на основі порівнянь їх організаційних механізмів.

Організаційні механізми створення та функціонування інтегрованих об’єднань агропромислових підприємств та сільськогосподарських кооперативів суттєво відрізняються. Основна відмінність закладена в меті створення цих об’єднань. Мета створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів – це забезпечення потреб сільськогосподарських виробників у виконанні невиробничих функцій.

При цьому, варто зауважити, що істинну кооперативну природу мають саме обслуговуючі сільськогосподарські кооперативи, а не виробничі. По суті, організаційно-економічні основи діяльності виробничих кооперативів кардинально не відрізняються від товариств з обмеженою відповідальністю або приватних підприємств.

Метою створення інтегрованих об'єднань агропромислових підприємств є отримання прибутку та його максимізація. При цьому, соціальний ефект стає дещо знівельованим. Ще однією різницею у створенні цих двох агрооб'єднань є розмір та організаційно-правова форма суб'єктів інтеграції. У кооперативи здебільшого об'єднуються дрібні власники, які потребують якісного виконання допоміжних функцій (збут, переробка продукції, маркетинг, технічне обслуговування тощо). Інтегровані об'єднання агропромислових формувань створюються як на основі приєднання паїв фізичних осіб, так і шляхом поглинання сільськогосподарських підприємств різних розмірів, у тому числі й інших інтегрованих об'єднань агропромислових формувань.

Звичайно, після передачі землі або сільськогосподарського підприємства у володіння інтегрованих об'єднань агропромислових підприємств, відбувається делегування відповідальності за кінцеві результати діяльності та передача управлінських функцій. Але при цьому втрачається і право участі в управлінні та розподілі прибутків. При створенні кооперативів посилюється інститут власності та відповідальності за результати діяльності, зокрема соціальної, що сприяє розвитку сільських територій та, в національному масштабі, розбудові соціально орієнтованої ринкової економіки. Проводячи концептуальні порівняння організаційних механізмів ІОАПФ та кооперативів в контексті їх впливу на ринкову економіку, доцільно акцентувати увагу на загрозі монополізації аграрного ринку у зв'язку із збільшення масштабів діяльності ІОАПФ та посиленням інституту латифундизму. Особливо небезпечною дана ситуація може стати після відміни мораторію на продаж землі, коли ринок землі може перетворитися на олігополістичний. Таким чином, діяльність агрооб'єднань має бути чітко регламентована з правової точки зору. Провівши концептуальні порівняння організаційних механізмів кооперативів та ІОАПФ, можна стверджувати, що кооперація та інтеграція мають свої переваги та недоліки, які і визначають інституціональні основи

функціонування даних форм об'єднань (табл. 2.8).

Отже, у ринковій економіці мають право на існування різні форми господарювання сільськогосподарських об'єднань, у тому числі агрохолдинги та сільськогосподарські кооперативи, однак при цьому необхідно дотримуватись певних обмежень у діяльності.

Організаційно-правовим основами функціонування інтегрованих об'єднань агропромислових формувань та сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів мають бути: обмеження монополізації ринку та домінуючого становища на ньому; захист інтересів членів інтегрованої структури, власників, управлінців та працівників; розвиток соціально-економічної інфраструктури сільських територій; співпраця з місцевими та державними органами влади та територіальними громадами; самоокупність функціонування (держава не повинна фінансувати сільськогосподарські об'єднання, а має створювати належне правове поле для їх діяльності та, за необхідності, проводити контроль та регулювання у сфері агроінтеграції); досягнення ефекту масштабу виробництва та синергії; розвиток конкуренції та підвищення рівня конкурентоспроможності як окремого товаровиробника, такі сільського господарства в цілому; підвищення рівня національної продовольчої безпеки.

Таблиця 2.8

Переваги та недоліки інституціональних основ кооперації та інтеграції суб'єктів аграрного ринку

Форми об'єднань	Переваги	Недоліки
------------------------	-----------------	-----------------

Кооперація	Збереження статусу юридичної особи та існуючої форми власності, що забезпечує формування міцного інституту власності;	<p>Збереження статусу юридичної особи та існуючої форми власності, що забезпечує формування міцного інституту власності;</p> <p>участь в управлінні та прийнятті господарських рішень;</p> <p>ефект від аутсорсінгу;</p> <p>державна підтримка в рамках програм Мінагрополітики та продовольства України;</p> <p>перевага соціальних інтересів над економічними.</p>	Недосконалий механізм обґрунтування розміру підприємств-членів кооперативів та перерозподілу прибутку;
Інтеграція	Забезпечення ефекту масштабу виробництва та синергічного ефекту; часткова незалежність від державних дотацій	<p>Зниження собівартості за рахунок трансфертного ціноутворення;</p> <p>можливість корпоратизації за рахунок створення акціонерного товариства;</p> <p>ефективна координація всіх функцій на аграрному ринку;</p> <p>інтегрована система управління; досконала логістика та мінімізація трансакційних витрат; наявність передумов для збалансованого розвитку галузей сільського господарства.</p>	<p>Недосконалий механізм обґрунтування розміру підприємств-членів кооперативів та перерозподілу прибутку;</p> <p>конкурентоспроможність функціонування лише за умов значного масштабу діяльності;</p> <p>потреба в швидкому реагуванні на ринкову кон'юнктуру у зв'язку зі специфічними характеристиками аграрної продукції;</p> <p>неефективний контролінг функцій управління.</p> <p>Обмеження діяльності Антимонопольним комітетом;</p> <p>складність управління;</p> <p>значна залежність від головного стратегічного плану, розробленого вищим керівництвом;</p> <p>низька гнучкість та адаптивність до змін зовнішнього середовища;</p> <p>перевага економічних інтересів над соціальними.</p>

Таким чином, в останні роки у сільському господарстві спостерігається зростання ролі інтегрованих об'єднань агропромислових підприємств. Поряд з ними, дрібні сільськогосподарські виробники виявляються не конкуренто-спроможними за розмірами, обсягами діяльності, ресурсними можливостями. Отже, виникає потреба в об'єднанні виробничих зусиль у вигляді кооперативів.

Висновки: Соціально-економічний розвиток доцільно розглядати з позиції системного, синергічного та глобалізаційного підходів, при цьому, виявлено низку синергетичних закономірностей розвитку, на основі розгляду полярних підходів щодо визначення сутності розвитку та теорії циклів виявлено місце розвитку в системі соціально-економічного циклу. Основними структуро- утворюючими складові категорії “розвиток” є:

елементи (рух, зміна, ріст, зростання, трансформація), види розвитку, детермінанти розвитку (прогрес, відтворення, відновлення), результати розвитку (прогрес, регрес, деградація, зростання, ріст, зміна фаз).

Розвиток з урахуванням глобалізаційного підходу (глобалізаційний розвиток) – це безповоротний, ціленаправлений, закономірний процес інтеграції об'єкта у глобальне середовище, що передбачає зміну стану, рух вперед за межами оболонки об'єкта у всіх його сферах, поштовхом до чого є синергічний ефект взаємодії всіх елементів системи (об'єкта розвитку) під дією прогресивних чинників, розширеного відтворення та відновлення, і включає в себе ріст, зростання і трансформацію структуроутворювальних елементів об'єкта за умови збереження цілісності базових складових системи.

Концептуальна модель розвитку агропродовольчого ринку в умовах глобалізації економіки має шість елементів: вектор розвитку, передумови, що здійснюють поштовх до розвитку, сфера охоплення розвитку, рівень розвитку, групи важелів і методів розвитку, результат розвитку.

Потребують удосконалення організаційно-правові підходи щодо розвитку партнерських відносин між суб'єктами агропродовольчого ринку в контексті з'ясування сутності такої форми агропромислової інтеграції як “агрохолдинг”. Доцільним є використання категорії “інтегроване об'єднання аграрних (агропромислових) формувань” як сукупності господарюючих суб'єктів аграрної (агропромислової) сфери, діяльність яких є взаємопов'язаною і взаємодоповнюючою, характеризується координацією функцій управління, розподілу ресурсів, перерозподілу доходів і прибутків, що створюється з метою узгодження соціально-економічних інтересів, посилення впливу на контрагентів ринку, мінімізації трансакційних витрат, забезпечення ефекту масштабу виробництва та синергічного ефекту.

Діагностику агропродовольчого ринку в умовах глобалізації економіки доцільно здійснювати за такими етапами: визначення рівня глобалізаційного розвитку країни, визначення місця та рівня розвитку агропродовольчого сегменту ринку у структурі національного ринку та

рівня задоволеності споживчих потреб населення, діагностика попиту, пропозиції, стану партнерських зв'язків тощо.

Література

1. Агарков О.А. Соціальна інфраструктура як один з напрямів реалізації соціально-державного маркетингу. *Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах "Грані"*. 2010. № 2 (70). С. 124-129.

2. Агентство з розвитку інфраструктури фондового ринку України (АРИФРУ) – (Stock market infrastructure development agency of Ukraine(SMIDA). web-site. URL: <https://smida.gov.ua/> (дата звернення: 12.03.2018).

3. Аграрне інформаційне агентство. web-site. URL: <http://agravery.com/uk/posts/show/top-10-tovariv-agrarnogo-eksportu-z-ukraini-u-2017> (дата звернення: 12.02.2018)

4. Аграрний маркетинг. За ред. П.І. Островського. К.: Центр навчальної літератури. 2006. С. 34–35.

5. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку: інформаційно-аналітичний збірник. Вип. 5 / за ред. П.Т. Саблука та ін. К.: ІАЕ УААН. 2002. С. 433.

6. Агрохолдинг "Agrofusion" – найбільший в Україні і один з найбільших в Європі виробників томатної пасти / Херсонська правда. 2013. веб- сайт. URL: Режим доступу: <http://pravda.ks.ua> (дата звернення: 12.02.2018).

7. Акционерное дело: учебник / В.А. Галанов, З.К. Голда, О.А. Гришина и др.; под ред. В.А.Галанова. М.: Финансы и статистика, 2003. 544 с.

8. Альтернативна енергетика в Україні URL: <http://moesonce.com/ukraine/bilshe-alternativnoi-energetiki-v-ukraini.html>.

9. Амеліна Ю.С. Модель формування оптимального асортименту органічної овочево-ягідної продукції закритого ґрунту. *Економічний нобелівський вісник*. 2014. № 1 (7). С. 14-20.

9. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році". К. : НІСД, 2017. 928 с.

10. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств: підручник 2-ге вид., доп. і перероблене. К. : КНЕУ, 2002. 624 с.

11. Артиш В.І. Управлінські аспекти розвитку виробництва екологічно чистої продукції в сільському господарстві України. *Науковий вісник Національного аграрного університету*. 2006. № 102. С. 242-247.

12. Афанасьев И.В., Рогожин В.Д., Рудика В.И. Управление развитием предприятия : монография. Харьков : ИНЖЕК, 2003. 184 с.

13. Бабаев О.И. Совершенствование управления вертикально интегрированными структурами (на примере пищевой промышленности): автореф. дис. к.э.н.: спец 08.00.05. М. 2007. 20 с.
14. Бакум М.М. Напрями та інструменти управління ефективністю виробництва зерна. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства: Економічні науки. Вип. 112.* Харків: ХНТУСГ. 2011. С. 23-34.
15. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України: Статистичний збірник / Відповідальний за випуск О. М. Прокопенко. К. Державний комітет статистики України. 50 с.
16. Батуріна М., Луков В. Ринок: сутність, основні поняття і структура. К. 2005.384 с.
17. Бачуріна І.В. Сутність поняття “аграрний ринок”. *Економіка АПК.* 2009. № 9. С. 108–111.
18. Башнянин Г.И. Экономические системы: монография. Т. 4 Львов: Лига-Пресс, 2013. 508 с.
19. Башнянин Г.І. Генеза ринкової економіки (політекономія, макро-, мікроекономіка, економічний аналіз, економіка підприємства, менеджмент, маркетинг, фінанси банку, інвестиції, біржова діяльність): терміни, поняття, персоналіі). За ред. Г.І. Башнянина, В.С. Іфтемінчука. К. : Магнолія плюс, 2004. 688 с.
20. Башнянин Г.І. Економічні системи: монографія: Т. 4. Львів : Ліга-Прес, 2013. 508 с.
21. Башнянин Г.І. Загальна економічна теорія; Спеціальна економічна теорія Ч.1; Ч.2. / Г.І. Башнянин, П.Ю. Лазур, В.С. Медведєв. К.: Ніка-Центр; Ельга, 2002. 527 с.
22. Бевентер Э., Фон Хампе Й. Основные знания по рыночной экономике в восьми лекциях / пер. с нем. В. П. Гутника. М. : Республика. 1993. 176 с.
23. Безверхий К.В. Дотація як ефективна форма державної аграрної політики щодо розвитку селянських господарств в Україні. *Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу.* 2011. Вип. 3 (21), част. 2. С.68-72.
24. Безус Р.М. Формування організаційно-економічних засад розвитку виробництва органічної продукції / Дис... доктора. екон. наук : 08.00.04; Житомир-ський національний агроєкологічний університет. Житомир : ЖНАУ, 2015. 499 с.
25. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма ответы на глобализацию / пер. с нем. А. Григорьева и В. Седелькина. М.: Прогресс-Традиция, 2001.

304 с.

26. Белей С.І. До проблем розвитку сільських територій. Сталий розвиток економіки. 2011. № 2. С. 111-115.

27. Белей С.І. До проблем розвитку сільських територій. Сталий розвиток економіки. 2011. № 2. С. 111-115.

28. Белополюский Н.Г. Энвайроника – наука о развитии и совершенствовании общества и мира. Донецк; Мариуполь : ИЭП НАН Украины, 1997. 331 с.

29. Береговий В. Проблеми продовольчої безпеки України. *Економіка АПК*. 2011. № 5. С. 71–78.

30. Березін О.В. Продовольчий ринок України. Теоретико-методологічні засади формування і розвитку : монографія. К. : Центр учбової літератури, 2008. 184 с.

31. Бернар И., Колли Ж-К Толковый экономический и финансовый словарь : франц., русская, англ., немецкая, испанская терминология : в 2-х т. / пер. с фр. М. : Международные отношения, 1996. Т. 1. 784 с.

32. Біла І.В. Оцінка ефективності використання фінансового лізингу в сучасних умовах на Україні. *Проблеми розвитку внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект*. Донецк: ДонНУ, 2007. № 4. С. 1480-1484.

33. Білан Л.В., Гуцуляк Ю.В. Шляхи енергозбереження в сільському господарстві. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Техніка та енергетика АПК*. К., 2011. Вип. 166, Ч. 4. С. 254-259.

34. Білецька Л.В., Білецький О.В., Савич В.І., Економічна теорія (Політекономія. Мікроекономіка, Макроекономіка). К. : Центр учбової літератури, 2009. 688 с.

35. Білоброва Т.О. Циклічність як важлива характеристика розвитку ринку нерухомості. *Вісник Донецького університету. Сер. В: економіка і право*. 2008. Вип. 1. С. 213-219.

36. Білорус О., Власов В. Глобалістика – нова синтетична наука. *Вісник НАН України*. 2010. № 3. С. 17-26.

37. Білоусько Т.Ю. Проблеми технічного забезпечення аграрних підприємств в контексті підвищення їх конкурентоспроможності. *Вісник НТУ “ХП”*. 2013. № 52 (1025). С. 7-12.

38. Білоусько Я.К. Відтворення і оновлення машинно-тракторного парку аграрної сфери. *Агроінком*. 2013. № 3. С. 52-54.

39. Біологічний захист рослин в органічному землеробстві / В.Г. Мироненко, Л.П. Ющенко. *Науковий вісник НУБІП України*. 2009.

Вип. 134. Ч.3. С. 33–38.

40. Бобловський О.Ю. Міжкультурна взаємодія в умовах глобалізації. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2012.

№ 995. С. 49-53.

41. Бобловський О.Ю. Ринкова природа міжкультурної взаємодії. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : Наук. вісник : зб. наук. Праць*. Нац. пед. унт ім. М.П. Драгоманова, Українська АН. К. : Видво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. Вип. 61. (№ 6). С. 436439.

42. Богатирьов І. О. Ефективність розвитку підприємства. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2006. № 8. С. 79.

43. Бондар О.В. Функціонування механізму ціноутворення на продукцію галузі рослинництва в умовах невизначеності та ризику. *Економіка та управління АПК*. 2015. № 1. С. 9-11.

44. Брадул О.М. Концепція обліково-аналітичної інформації в параметральному управлінні економічними процесами корпорацій. *Вісник ЖДТУ*. 2010. № 4 (54). С. 30-33.

45. Бунчиков О.А. Холодов О.А., Бунчикова Е.В. Сущность и особенности экономических отношений в АПК. *Вестник аграрной науки Дона*. 2009. № 1. С. 79-83.

46. Бураковська Н. Соціальна стратегія розвитку торговельного підприємства. *Матеріали Інтернет конференції “Соціум. Наука. Культура” (вересень 2011)*. веб-сайт. URL: <http://intkonf.org/burakovska-n-sotsialna-strategiya-rozvitku-torgovelnogo-pidpriemstva>. (дата звернення: 12.02.2018).

47. Бурачек І.В., Свіцельська В.В. Моделі корпоративного контролю в акціонерних товариствах. *Вісник Житомирського державного технологічного університету*. 2012. № 1. С. 42-45.

48. Бурачек І.В., Свіцельська В.В. Моделі корпоративного контролю в акціонерних товариствах. *Вісник Житомирського державного технологічного університету*. 2012. № 1. С. 42-45.

49. Бурденко І.М. Сутність ринку похідних фінансових інструментів та його структура. *Вісник Хмельницького національного університету* 2011. № 5. Т. 2. С. 225-229.

